

Västra Götalandsregionen
Förvaltningen för kulturutveckling
Diarienummer: KU 2020-00371
Kulturmiljöenheten
Handläggare: Carina Carlsson
Datum: 2021-11-10

Kulturhistoriskt kunskapsunderlag
Vara kommun utom tätorten

Bilderna på första sidan föreställer Functurahus i Jung, silon i Kvänum, ett bostadshus i Bitterna samt en hembygdsgård i Ryda. Foto: Christofer Irvefjord och Carina Carlsson.

Innehåll

Sammanfattning	5
Inledning	7
Bakgrund.....	7
Rapportens innehåll.....	8
Rekommendation om fortsatta fördjupningsarbeten.....	8
Källmaterial.....	9
Metod	9
Om kulturhistoriskt värde och lagstiftning	10
Ansvar för och skydd av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse	11
Lagstiftning	11
Kulturarvet och klimatförändringarna	16
Varabygdens karaktär och historia.....	18
Landskapets karaktär.....	18
Landskapets historiska utveckling	19
Byggnadstraditioner i Vara kommun.....	44
Kulturmiljöer i Vara utom tätorten	48
Bitterna.....	48
Edsvära.....	49
Eling.....	49
Fyrunga	50
Hällum.....	51
Jung	51
Kvänum.....	51
Larv	52
Laske-Vedum	53
Levene.....	54
Long	55

Längjum	56
Naum.....	56
Norra Vånga.....	56
Ryda	57
Skarstad.....	58
Sparlösa.....	58
Södra Lundby	59
Tråvad	59
Önum.....	60
Öttum	61
Kulturhistoriskt intressant bebyggelse	62
Råd till dig som har byggnader med kulturhistoriskt värde.....	62
Källförteckning	79

Sammanfattning

Förvaltningen för kulturutveckling, Västra Götalandsregionen, har under 2021 tagit fram ett kunskapsunderlag för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Vara kommun utom tätorten. Rapporten är en översiktlig genomgång och uppdatering av den kulturhistoriska byggnadsinventering som gjordes 1984.

I inledningen nämns relevant lagstiftning gällande hantering av kulturhistoriska värden, och en introduktion till kulturhistoriskt värde och bedömning av sådana värden. Därefter följer beskrivningar av landskapets och bebyggelsens historia och kulturhistoriska karaktär. I slutet finns en förteckning över de miljöer som lyfts fram på grund av höga kulturhistoriska värden. De enskilda fastigheter som tillmätts kulturhistoriska värden redovisas sockenvis i bilagor.

Landskapet karaktäriseras idag i stor utsträckning av slätten och dess storskaliga åkrar, samt av mer skogsbeklädda randbygder i kommunens västra, östra och södra delar. Området domineras mestadels av landsbygd. De små tätorter som finns inom kommunens gränser har i regel vuxit fram i anslutning till järnvägsstationer och -hållplatser kring sekelskiftet 1900.

Sedan 1984 års inventering har delar av den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen rivits eller förvanskats. Den värdefulla bebyggelsen är med andra ord hotad, och behöver skyddas. Det mest effektiva skyddet är att kunskapen om de kulturhistoriska värdena ökar hos gemene man, liksom kunskapen om hur den varsamt tas om hand och utvecklas.

Totalt sett har bebyggelsen på 785 fastigheter värderats som kulturhistoriskt intressant i det berörda området. De redovisas sockenvis i slutet av rapporten. 27 områden har utpekats som kulturhistoriskt intressanta, utöver de som lyftes fram i samband med 1984 års inventering.

Den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen i det berörda området speglar i hög utsträckning jordbrukets och verkstadsindustrins avgörande betydelse för den lokala utvecklingen under 1900-talet. Byggnader med koppling till de agrara näringarna utgörs av välbevarade gårdar men också till exempel mejerier, kvarnar och spannmålsmagasin. Endast en liten bråkdel av bebyggelsen i kommunen härstammar idag från tiden före 1900-talet.

I rapporten och de fyra bilagorna nämns även kulturhistoriska komponenter som exempelvis vägar, skapade sjöar och ängs- och hagmarker, men fokus är i detta skede framför allt byggnader med kulturvärden.

Jaktmagasin från sent 1800-tal, beläget i Edsmären, Larv.

Inledning

Förvaltningen för kulturutveckling, Västra Götalandsregionen, har under 2021 tagit fram ett kunskapsunderlag för kulturhistoriskt värdefull bebyggelse i Vara kommun utom tätorten. I den aktuella handlingen avrapporteras den andra etappen i projektet. En rapport gällande kulturvärden i Vara tätort skrevs under 2020.

Detta underlag är tänkt att fungera som stöd i handläggningen för miljö- och byggnadsförvaltningen. Samtidigt bidrar den med kunskap om kulturvärden för fastighetsägare och den intresserade allmänheten.

Rapporten är en översiktlig genomgång och uppdatering av den kulturhistoriska byggnadsinventering som gjordes 1984. Fokus ligger även denna gång på bebyggelsen, i enlighet med beställningen. Traktens förhistoria och lämningar från tiden före medeltiden nämns endast i förbigående, då arkeologisk kompetens inte medverkat i projektet.

Totalt sett har bebyggelsen på 786 fastigheter värderats som kulturhistoriskt intressant i det berörda området. De redovisas sockenvis i 4 bilagor till denna rapport. Arbetet har också omfattat en översyn av de bebyggelsemiljöer med kulturvärden som lyftes fram i utredningen som gjordes på 1980-talet. Gränserna för två miljöer har justerats och 27 miljöer har tillkommit. Samtliga miljöer redovisas i korthet i slutet av rapporten, samt i bilagorna.

En femte bilaga innehåller en förteckning över de 64 gårdar och bostadshus som vid inventeringstillfället bedömdes vara öde eller obebodda.

Inventeringsarbetet har framför allt utförts av antikvarierna Christofer Irvefjord och Carina Carlsson. I värderingsprocessen har samtliga bebyggelseantikvarier på kulturmiljöenheten bidragit. Rapporten har skrivits av Carina Carlsson, Robin Eriksson och Marie Odenbring Widmark. Fotografierna har tagits av Carina Carlsson och Christofer Irvefjord, om inget annat nämns.

Bakgrund

Den bevarade kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen bidrar väsentligt till berättelsen om traktens historia. Den vittnar om hur folk försörjt sig genom tiderna, hur människors levnadsförhållande sett ut. Hur ekonomiska och sociala förhållanden skiftat över tid, hur man förflyttat sig.

Sedan bebyggelsen i Vara kommun inventerades senast 1984 av Skaraborgs länsmuseum har en hel del av den äldre och mest värdefulla bebyggelsen rivits eller förvanskats. Idag härstammar endast ett mindre antal byggnader i trakten från tiden före 1900-talet. Den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen är hotad. Det innebär att behovet att varsamt vårda, skydda och informera om den värdefulla bebyggelse som finns kvar är mycket stort.

Rapportens innehåll

Efter inledningen följer en genomgång av lagar gällande hantering av kulturhistoriska värden, och en introduktion till vad kulturhistoriskt värde är. Därefter följer beskrivningar av det berörda områdets landskapskaraktär och historiska utveckling. Bebyggelsens kulturhistoriska karaktär beskrivs därefter liksom de lokala byggnadstraditionerna. Därefter följer en förteckning över de miljöer i området som har höga kulturhistoriska värden.

I fyra bilagor redovisas slutligen de fastigheter och miljöer som besitter kulturhistoriska värden.

Rekommendation om fortsatta fördjupningsarbeten

Innehållet i rapporten är tänkt som *en första indikation* om höga kulturvärden, och ska fungera som en kunskapsgrund att bygga vidare på. Kulturvärdena specificeras inte närmre här, i varje enskilt fall behöver de därför utredas ytterligare vid till exempel ett bygglovsärende eller i samband med detaljplanering.

Kulturmiljöenheten ser ett behov av följande fördjupningsarbeten:

- I ett kommande skede bör kunskapen fördjupas och utvecklas till ett strategiskt planeringsunderlag som styr tillämpning, och som innehåller mer utförliga riktlinjer till berörda fastighetsägare. Detta framtida underlag bör ingå som en integrerad del i den kommunala översiktsplanen för att få största möjliga bevarandeeffekt. Det bedöms som särskilt angeläget att fördjupningar sker för tätorternas bebyggelse.
- Ett planeringsunderlag bör tas fram specifikt med råd och riktlinjer gällande utveckling och underhåll för välbevarade bostadshus från perioden 1950–80. Traditionella byggnadsvårdsråd är sällan tillämpliga på denna bebyggelsekategori, särskilt ur materialhänseende.
- Bebyggelsen på 64 fastigheter med kulturvärden markerades som öde eller obebodda under fältarbetets gång. Kulturmiljöenheten rekommenderar att Vara kommun går vidare med denna information (bilaga fem), så att chansen ökar att dessa kulturhistoriskt värdefulla byggnader får nytt liv och kan bevaras.
- Det är av största vikt att allmänheten, till exempel via hembygdsföreningar och andra föreningar, får möjlighet att bidra till detta kunskapsunderlag. Kunskapen om den lokala historien finns framför allt lokalt!

Vidare vill kulturmiljöenheten särskilt lyfta följande: det är känt att extremare väder, längre och varmare torrperioder, kraftigare regn och mildare vintrar är att vänta i Västsverige, liksom högre flöden i vattendragen. Den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen och andra kulturlämningar inom Vara kommun kommer att påverkas av såväl klimatförändringarna i sig som de klimatanpassningsåtgärder som behöver göras under den närmsta tiden. Det är av största vikt att kulturarvet inte glöms bort i klimatanpassningsarbetet. Antikvarisk kompetens bör medverka i planeringsprocesserna. Se mer om klimatförändringarnas effekter på kulturarvet på sidan 16.

Källmaterial

Ett flertal källor har varit av stor betydelse för framtagandet av föreliggande rapport. Detaljerade uppgifter om källorna finns i källförteckningen.

Källor som inte finns tillgängliga digitalt:

- Det nu utförda arbetet innebär en översyn av den byggnadsinventering som gjordes 1984. Denna rapport, *Vara kommun, kulturhistorisk byggnadsinventering*, innehåller information som alltjämt är av stor vikt.
- *Industriminnen i Vara kommun* och *Stampat, sågat och malet* innehåller information om det industrihistoriskt intressanta kulturarvet i kommunen.
- *Kultur på väg i Skaraborg* är en inventering av välbevarade vägavsnitt i länet.

Uppgifter från en rad olika digitala källor ligger till grund för rapporten:

- Länsstyrelsens informationskarta (**ext-geoportal.lansstyrelsen.se**) innehåller många sorters information om kulturarvet. Här finns uppgifter om områden av riksintresse för kulturmiljövården, värdefulla odlingslandskap, äldre kartor och ortofoton och mycket mer.
- (**kulturarklimat.se**) är ett kartverktyg som tagits fram av länsstyrelserna i Västra Götaland och Halland. Här kan uppgifter om det registrerade kulturarvet (till exempel byggnadsminnen, kyrkor, värdefulla odlingslandskap) läggas ihop med klimatdata från SMHI gällande förutspådda climateffekter (exempelvis höga flöden, temperaturer och nederbörd).
- Bebyggelseregistret (**bebyggelseregistret.raa.se**), som administreras av Riksantikvarieämbetet, innehåller information om det byggda kulturarvet, till exempel om det industrihistoriska arvet, kyrkor och kyrkomiljöer, och byggnadsminnen.
- Lantmäteriets karttjänst Historiska kartor (**historiskakartor.lantmateriet.se**) är en mycket viktig källa till kunskap om landskapets förändring över tid.
- Riksantikvarieämbetets söktjänst Fornsök innehåller information om alla kända registrerade fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar i Sverige, både på land och i vatten (**app.raa.se/open/fornsok/**).

Metod

Till grund för rapporten ligger en översiktlig, okulär besiktning av bebyggelsen i Vara kommun utom tätorten. All bebyggelse på farbara vägar har besökts. Inventeringen är selektiv, vilket betyder att endast välbevarad bebyggelse har dokumenterats. Intervjuer med fastighetsägare har endast gjorts i enstaka fall. I samband med besök i fält har fastighetsbeteckning, koordinater och fotografier för de utvalda fastigheterna samlats in och registrerats med hjälp av verktyget Survey 123. All bebyggelse har alltså inte registrerats, utan endast den som vid en första bedömning anses ha kulturhistoriska värden. Fotografierna sparas av och tillhör Förvaltningen för kulturutveckling.

Fokus i arbetet har nästan enbart legat på byggnader. Andra kulturhistoriskt intressanta element i landskapet som till exempel vägar, broar, äldre träd eller murar påverkar en anläggnings sammanlagda kulturhistoriska värde och tas med i en helhetsbedömning, men omnämns endast i enstaka fall som separata objekt.

En särskild utmaning i arbetet har varit hanteringen av välbevarade bostadshus från perioden 1950–80. Under denna epok tillkom ett stort antal byggnader, och mängden välbevarade hus i sig från denna tid är antikvariskt sett svårhanterad. Som ett sätt att hantera detta stora antal har välbevarad bebyggelse från denna tid framför allt valts ut och lyfts fram när de ligger samlade i områden. I dessa fall bildar de miljöer, vilket förstärker det kulturhistoriska värdet. Konsekvensen av denna metod är att välbevarade villor från denna tid sällan lyfts fram när de ligger som solitärer i landskapet, trots att de är kulturhistoriskt värdefulla.

Om kulturhistoriskt värde och lagstiftning

Begreppet kulturhistoriskt värde är inte beständigt utan förändras över tid. Ofta avgörs det kulturhistoriska värdet av flera samverkande faktorer. Dessa är dock inte mätbara och kan lätt uppfattas som abstrakta eller godtyckliga. Förenklat kan det sägas att en byggnad med ett högt kulturhistoriskt värde ofta har mycket av sin ursprungliga karaktär kvar, både vad avser ursprungliga material, former eller kulörer. Det kan också handla om mer immateriella faktorer, som att byggnaden ifråga har goda möjligheter att tjäna som symbol för en viss historisk företeelse eller liknande.

För att underlätta en så korrekt bedömning som möjligt av dessa värden har Riksantikvarieämbetet skapat en metod för värdering och urval av byggnader för bevarande inför framtiden, *Plattform Kulturhistorisk värdering och urval*, Riksantikvarieämbetet 2015.

Bedömning och urvalskriterier

Riksantikvarieämbetets metod går kortfattat ut på att undersöka om en byggnad eller annat specifikt objekt har kulturhistoriska, sociala, estetiska, ekologiska, eller ekonomiska värden. Oavsett om en byggnad uppfyller kriterierna för samtliga av dessa aspekter eller bara en enda, kan dess totala värde likväl bedömas som högt. I denna inventering har framför allt de tre första aspekterna av värdering beaktats. Om en specifik byggnadstyp anses sällsynt har den i regel större chans bedömas som kulturhistoriskt värdefull – även om den genomgått många förändringar. Däremot ställs vanligtvis större krav på byggnader som är mer vanligt förekommande, till exempel villor från 1960- eller 70-talet. Dessa bedöms sällan vara sällsynta utan snarare typiska eller representativa för en viss tidsperiod eller liknande. Detta är ett annat vanligt motiv för bevarande, under förutsättning att dess ursprungliga karaktär är relativt intakt. Om så är fallet brukar byggnadens autenticitet (äkthet) åberopas som skäl för framtida bevarande.

Bedömningen av varje enskild byggnad har under arbetets gång gjorts utifrån ett lokalt, regionalt och nationellt perspektiv. Detta innebär att hänsyn har tagits till byggnadens omgivning och läge i landskapet. Hur förhåller sig byggnaden till sin omgivning? Vad finns omkring? Är omgivningen lika autentisk som byggnaden, och hur påverkar det den kulturhistoriska värderingen? En gård där många äldre ekonomibyggnader finns kvar har enligt denna metod större chans att ges ett högt kulturhistoriskt värde än en där bara

bostadshuset finns kvar. På samma sätt har ett villakvarter där samtliga hus är i ursprungligt skick sedan de uppfördes under 1950-talet större chans att bedömas som kulturhistoriskt värdefullt, än ett blandat kvarter med hus från olika tidsperioder. Anledningen till detta är att en mer tydligt sammanhängande eller »komplett« miljö ofta ger större möjligheter till förståelse för respektive tidsperiod eller fenomen.

Ansvar för och skydd av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse

Genom att bebyggelse bevaras skapas möjligheter till förståelse för historiska sammanhang. En välbevarad byggnad kan stå för kontinuitet eller fungera som en referenspunkt i en i övrigt föränderlig värld.

En byggnads kulturvärden skyddas som bäst när byggnadens ägare är intresserad, kunnig och lyhörd för äldre tiders estetik och tradition. Det kan betraktas just som ett skydd, samtidigt som bebyggelse kan få ett mer formellt skydd genom särskilda lagar och förordningar. Kulturmiljölagens portalparagraf slår fast att »det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla.« Såväl myndigheter som enskilda fastighetsägare har alltså ett ansvar att visa hänsyn och aktsamhet för den bebyggelse som anses ha kulturhistoriska värden. Något tillspetsat kan bebodda eller på annat sätt förvaltade byggnader betraktas som lån av kommande generationer.

Lagstiftning

Begreppet »k-märkt« används allmänt för bebyggelse och miljöer med ett utpekad kulturhistoriskt värde, begreppet har dock ingen juridisk innebörd. K-märkt är alltså ett allmänt använt samlingsbegrepp för många olika typer av utpekanden eller lagskydd avsedda att bevara bebyggelse och miljöer av kulturhistoriskt intresse.

Ofta innebär ett lagskydd att en byggnad inte får förändras eller rivas så att det kulturhistoriska värdet minskar. Många kulturhistoriskt värdefulla byggnader är idag inte »k-märkta« men det innebär inte att man kan ändra byggnaden hur som helst. Alla byggnader omfattas av plan- och bygglagens (PBL) bestämmelser som säger att ändringar av en byggnad ska utföras varsamt och att särskilt kulturhistoriskt värdefulla byggnader inte får förvanskas.

Den bebyggelse som benämns som k-märkt kan besitta olika typer av lagskydd. Den kan vara skyddad i detaljplan genom PBL med exempelvis q-bestämmelser. Den kan också vara skyddad genom kulturmiljölagen (KML) som byggnadsminne, eller som kulturresevat. De flesta kyrkor som tillhör Svenska kyrkan skyddas av kulturmiljölagens fjärde kapitel. Fornlämningar skyddas genom KML:s andra kapitel.

De byggnader och miljöer som beskrivs i denna rapport kan sägas vara »k-märkta« då de bedöms ha ett särskilt kulturhistoriskt värde och utvärderats i denna byggnadsinventering. Det är sådana byggnader som bland annat avses i plan- och bygglagens 8:e kapitel, paragraf 13 (se nedan).

Plan- och bygglagen (PBL)

Utvecklingen av bebyggelsen styrs huvudsakligen av plan- och bygglagen och tillhörande förordning. Lagen är ett instrument för sammanvägning av allmänna och enskilda intressen. Enligt plan- och bygglagen är det förbjudet att förvanska särskilt värdefull kulturhistorisk bebyggelse. För all bebyggelse gäller även varsamhetskravet som innebär att bebyggelsens särart och karaktärsdrag ska tillvaratas vid ändring eller underhåll.

Plan- och bygglagen gäller alltid, både exteriört och interiört, även om åtgärderna inte kräver bygglov. Fastighetsägaren eller byggherren är ansvarig för att lagen följs.

Viktiga paragrafer för bevarandet av kulturhistoriskt värdefulla byggnader i PBL

Betydelsen av att skydda och bevara kulturhistoriskt värdefulla byggnader och miljöer återfinns på flera ställen i plan- och bygglagen och dess förordning, men de viktigaste verktygen finns i det åttonde kapitlet:

- 13 § Förbud mot förvanskning: »En byggnad som är särskilt värdefull från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt får inte förvanskas.« Detta gäller också bland annat allmänna platser och bebyggelseområden.
- 14 § Underhåll och varsamhet: »Ett byggnadsverk ska hållas i vårdat skick och underhållas så att dess utformning och de tekniska egenskaper som avses i 4 § i huvudsak bevaras. Underhållet ska anpassas till omgivningens karaktär och byggnadsverkets värde från historisk, kulturhistorisk, miljömässig och konstnärlig synpunkt. Om byggnadsverket är särskilt värdefullt från historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt, ska det underhållas så att de särskilda värdena bevaras.«
- 17 § Varsamhetskrav: »Ändring av en byggnad och flyttning av en byggnad ska utföras varsamt så att man tar hänsyn till byggnadens karaktärsdrag och tar till vara byggnadens tekniska, historiska, kulturhistoriska, miljömässiga och konstnärliga värden.«

Kommunal planläggning genom PBL

Genom PBL använder kommunen olika typer av planer för att styra nybyggnation och förändringar av befintlig bebyggelse.

Översiktsplan

En översiktsplan är en kommuntäckande plan som redovisar hur kommunen avser att tillgodose de så kallade riksintressena (se »Riksintressen för kulturmiljövård« nedan). Översiktsplanen är, till skillnad från detaljplan och områdesbestämmelser, inte juridiskt bindande. I översiktsplanen är vissa områden utpekade där särskild uppmärksamhet ska ägnas åt kulturhistoriska värden. I dessa områden ska stor hänsyn tas till såväl helhetsmiljön som de enskilda byggnadernas kulturhistoriska värden.

Detaljplan och områdesbestämmelser

Byggnader eller områden som är särskilt värdefulla ur historisk, kulturhistorisk, miljömässig eller konstnärlig synpunkt och därför inte får förvanskas kan av kommunerna skyddas genom detaljplaner. Dessa används av kommunen som ett verktyg för bebyggelsens utformning och användning och gäller för ett avgränsat område, i allmänhet

inom tät bebyggelse. De bestämmelser som läggs in i planen är juridiskt bindande och innefattar både rättigheter och begränsningar för förändringar i området. Skydd av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse markeras med bokstäverna q och k.

q-bestämmelser innebär att byggnaden har ett särskilt kulturhistoriskt värde och att den därmed inte får förvanskas. I plankartan preciseras vad som inte får förvanskas i så kallade skyddsbestämmelser, här kan också rivningsförbud anges och bestämmelser för hur den befintliga utformningen skall bevaras. Även ej bygglovspliktiga åtgärder kan regleras med q som till exempel ändring av interiör.

k-bestämmelser innebär att vid ändring måste byggnadens karaktär och dess kulturhistoriska värden tillvaratas. I plankartan preciseras varsamhetsbestämmelserna, det kan exempelvis gälla bestämmelser för vilken kulör som skall användas vid ommålning av en fasad, eller hur fönster och balkonger skall vara utformade.

Mer om plan- och bygglagen finns att läsa bland annat i boverket.se/pblkunskapsbanken.

Longs kyrka och kyrkby ligger i ett område som skyddats genom områdesbestämmelser.

Kulturmiljölagen (KML)

Lagen innehåller bland annat bestämmelser för skydd av värdefulla byggnader, fornlämningar, fornfynd, kyrkliga kulturminnen och vissa kulturföremål. Portalparagrafen lyder: »Det är en nationell angelägenhet att skydda och vårda vår kulturmiljö. Ansvaret för detta delas av alla.«

Byggnadsminnen är byggnader eller anläggningar med synnerligen höga kulturhistoriska värden. De kan bestå av en enskild byggnad eller ett område med ett stort antal byggnader. Vem som helst kan väcka fråga hos länsstyrelsen som också beslutar om en byggnad eller anläggning skall bli byggnadsminne. Byggnadsminnen regleras genom kulturmiljölagens tredje kapitel. Inom Vara kommun finns idag tre byggnadsminnen utanför tätorten: Vedums stationshus, Slädene Storegård och Bjertorps slott.

*Byggnadsminnet Slädene Storegårds historia kan följas tillbaka till 1200-talet.
Boningshuset härstammar från 1737.*

Svenska kyrkans kyrkobyggnader, kyrkotomter, kyrkliga inventarier och begravningsplatser (även gravkapell, kyrkogårdsmurar och andra fasta anordningar) är skyddade i kulturmiljölagens fjärde kapitel. Detta innebär att de ska vårdas och underhållas så att de kulturhistoriska värdena inte minskas och att utseende och karaktär inte får förvanskas. De kyrkobyggnader som byggts senare än 1940 har ett generellt skydd, men även vissa yngre kyrkor som bedöms ha särskilda kulturhistoriska värden kan vara skyddade via kulturmiljölagens bestämmelser.

Riksintressen för kulturmiljövård

Riksintressen är geografiska områden som regleras enligt miljöbalken. De innehåller nationellt viktiga värden och kvaliteter av olika slag, som långsiktigt ska skyddas mot åtgärder som påtagligt kan skada de värden som finns i området. Områden av riksintresse för kulturmiljövård kan omfatta allt ifrån små miljöer som speglar en speciell historisk epok, till vidsträckta landskapsavsnitt som utvecklats under lång tid. I sådana områden finns värden som bedöms ha få eller inga motsvarigheter i regionen och landet. Kommunen har till uppgift att i sin översiktsplan ange hur riksintressena ska tillgodoses.

Inom Vara kommuns gränser finns sex områden av riksintresse för kulturmiljövården: Longs kyrkby, Levene äng, Löjtnantsholm i Fyrunga, Larvs kyrkby, Valeberg i Larv och Karla-Tålanna i Västerbitterna.

Reservat

Ett sätt att skydda en miljö är att skapa ett natur- eller kulturresevat. De upprättas av kommuner eller länsstyrelsen, och förvaltningen regleras genom miljöbalken. Det finns nästan alltid höga kulturvärden i såväl natur- som kulturresevat.

I ett reservat kan byggnader, anläggningar, lämningar och marker omfattas, men traditionsbunden verksamhet och kunskap kan också hanteras inom ramen för ett reservat och dess förvaltning.

Naturreseptet i Ranahult i Larv är landets första kommunala naturresept. Här finns tätt liggande odlingsrösen, rester av fägator, stenmurar och jordkällare. I den välhävade slåtterängen med hamlade lindar växer bland annat hävdgynnade växter som slåttergubbe och svinrot. Foto: Robin Eriksson.

Kulturarvet och klimatförändringarna

Extremare väder, längre och varmare torrperioder, kraftigare regn och mildare vintrar är att vänta i Västsverige, liksom högre flöden i vattendragen. Den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen och andra kulturlämningar inom Vara kommun kommer att påverkas av såväl klimatförändringarna i sig som de klimatanpassningsåtgärder som behöver göras under den närmsta tiden.

Inom ramen för ett samarbete som går under namnet Västsvensk arbetsgrupp för klimat och kulturarv gjordes nyligen en bedömning av hur kulturarvet i de enskilda kommunerna kommer att påverkas. Följande står att läsa om konsekvenserna för kulturarvet i Vara kommun:

- Lidans vattennivå kommer att höjas och flera kvarnmiljöer kommer att påverkas, exempelvis Brokvarn, kraftverket vid Hällum, Tråvadsbro kvarn och Brotorps kvarn. Även Tråvads kyrkogård riskerar att påverkas av höga flöden, liksom Løjtnantsholms riksintresseområde med sina öppna diken.
- Det fuktigare och varmare klimatet gynnar till exempel alger, lav och skadedjur. Detta leder till ett ökat behov av underhåll och tillsyn av kulturhistoriskt värdefull bebyggelse.
- Kulturhistoriskt värdefulla inventarier och interiördetaljer i ouppvärmade byggnader, till exempel byggnader på hembygdsgårdar, löper allt högre risk att skadas av mögel och angrepp från skadedjur.
- Långvarig torka i områden med lerjord kan leda till högre risk för sättningsskador.
- Längre växtsäsong innebär att det växer mer i gamla trädgårdar och andra kulturmarker. Det innebär en betydande risk för igenväxning och därmed allt svårare att tolka miljöerna eller att överhuvudtaget kunna se dem. Högre krav kommer att ställas på skötsel och hävd, till exempel gällande Levene äng.
- Fornlämningar i direkt anslutning till jordbruksmark, till exempel odlingsrösen och stenmurar, riskerar att påverkas negativt då växtsäsongen förlängs och nya eller förändrade grödor börjar användas.
- Förutsättningarna för skogsbruket kommer att förändras. I och med att vintrarna blir utan tjäle så ökar risken för körsador på kulturlämningar i skogsmark, till exempel boplatser, gravfält, torplämningar och spår av äldre odlingar.
- Klimatanpassningsåtgärder, till exempel dränering, invallning eller användning av solpaneler, är att betrakta som indirekta klimateffekter som kan påverka kulturhistoriska värden negativt.

De öppna diken vid Löjtnantsholm visar hur odlingslandskapet brukade se ut före det att tekniken att täckdika utvecklades, kring mitten av 1800-talet. Löjtnantsholm är område av riksintresse för kulturmiljövården. Området riskerar att påverkas negativt när Lidan drabbas av höga flöden till följd av klimatförändringarna.

Foto: Robin Eriksson.

Varabygdens karaktär och historia

Landskapets karaktär

Landskapets egenart har och har haft betydelse för människans möjligheter att nyttja och forma naturen under tusentals år. Sammantaget är landskapet ett resultat av människans användning av markerna, idag och i gångna tider, och av geologiska och biologiska förutsättningar på platsen.

I Vara kommun finns huvudsakligen tre delområden med olika landskapskaraktär: det flacka slättlandskapet i den centrala delen, den småkuperade slätt- och mellanbygden i väster samt mosaiklandskapet i söder och öster. Ån Lidan rinner genom kommunen från öster mot norr och dess bifloder utgör de större vattendragen. Kommunen utanför tätorten Vara domineras framför allt av landsbygd med utspridda gårdar. Tätorterna, till exempel Vedum, Kvänum och Tråvad, har liten skala.

Centrala delen - slättlandskapet

Denna del av kommunen karaktäriseras av flack slätt- och mellanbygd nedanför högsta kustlinjen. Inlandsisen och efterföljande vattenmassor har därmed påverkat geologin i landskapet. Urberget är här nästan helt plant och täckt med mäktiga sedimentlager, tunga lerjordar och sandigare partier. Lidan skär ner i jordbrukslandskapet med djupa åraviner.

Det är ofta denna centrala del av kommunen tankarna går till när man tänker på Skaraborg och ”Slätta”. Området domineras av flack fullåkersbygd med vidsträckta spannmålsfält.

Skarstads kyrka med omnejd. Fullåkersbygd som karaktäriserar Vara och den delen av Skaraborg som kalla Slätta. Bebyggelsen och vägarna fick sina lägen i samband med laga skifte, och tomterna kantas av skyddande trädrader och häckar.

Foto: Robin Eriksson.

Slätten omges av en småkuperad mellanbygd med bland annat ändmoräner inom den så kallade mellansvenska israndzonen, vilket innebär att det är vanligt med stenblock i markerna.

Västra delen – småkuperat mosaiklandskap

Västra delen av kommunen präglas av en mosaikartad småkuperad, slätt- och mellanbygd. Här finns Kedumsbergen som skiljer Varaslätten och Grästorpsslätten. Höjdsträckningen utgör gränsen mellan grå gnejs i väster och röd gnejs i öster. Sparlösa socken längst i väster mot Grästorps kommun är återigen slättlandskap. Ler- och sandjordar nedanför högsta kustlinjen präglar odlingsbygderna som idag är storskalig fullåkersbygd.

Södra och östra delen – övergång mellan skogs- och slättlandskap

Södra och östra delen av kommunen är en övergångsbygd från den sedimentära Varaslätten till Västergötlands centrala skogsbygd. Markerna är partiellt väldigt steniga vilket är resultat av att inlandsisens kant stod still här en längre tid under en kallperiod. Området karaktäriseras som mosaiklandskap. I denna del av kommunen dominerar glesbebyggd skog.

Landskapets historiska utveckling

Sammanfattning

Landskapet kring Vara har kontinuerligt formats och bebotts ända sedan stenåldern. Spår från tidigare invånare finns från i stort sett alla historiska skeden inom kommunens gränser. Den landskapsbild vi ser idag är i viss utsträckning ett resultat av kristnandet som inleddes för omkring 1 200 år sedan, men särskilt är det en produkt av de omvälvande samhällsförändringar som skett under de senaste 200 åren. Kortfattat består dessa samhällsförändringar av skiftesreformerna och jordbrukets modernisering, järnvägens framdragande, extensiv trädplantering, stor befolkningstillväxt och ett i stort sett kontinuerligt ökande antal bostadshus.

Förhistorisk tid

I Vara kommun förekommer fornlämningar från i stort sett alla förhistoriska skeden, vilket vittnar om att trakten besökts och bebotts kontinuerligt i tusentals år. Längs Lidan finns spår av stenåldersboplatser. På många håll i kommunen finns lämningar av till exempel gravar, odling och tillverkning från olika tidsepoker, och fyndplatser där förhistoriska verktyg upphittats är allmänt förekommande.

Generellt sett kan sägas att antalet fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar är större i de mer kuperade områdena i väster, söder och öster. Detta beror på att dessa delar inte påverkades lika dramatiskt som slättlandskapet av den uppodling som skett allt sedan agrara revolutionen. Det är känt att dagens Vara tätort var en betydande bygd under järnåldern, men många lämningar från den tiden är numera bortodlade.

Exempel på fornlämningsrika områden är kyrkbyn Larv med storhög och gravfält från brons- och järnålder, och i Valeberg finns gravfält och fossil åker. Norra Vånga var en centralbygd under järnålder och tidig medeltid med storhögar. Enligt vissa källor var Norra Vånga kyrkby den största byn i hela Västergötland, och platsen fungerade som en knutpunkt på slätten ända in på 1900-talet. Kyrkbyn klassas idag som ett värdefullt odlingslandskap. I Bitterna finns järnåldersgravfält och fornborg som idag ligger inom område av riksintresse för kulturmiljövården.

Traktens förhistoria beskrivs här endast i förbigående då fokus för rapporten ligger på kvarvarande bebyggelse.

I det fornlämningsrika riksintresseområdet Karla-Tålanna i Bitterna finns bland annat dessa resta stenar som markerar gravar. RAÄ-nummer Västerbitterna 18:1-3.

Medeltiden till 1700-talets mitt

Den äldsta bebyggelsen som går att finna inom kommunens gränser utgörs av de stenkyrkor som tillkom under tidig medeltid. De allra första kyrkorna byggdes med största sannolikhet i trä, men ersattes av byggnader som murades i sten under 1100- och 1200-talen. I Vara kommun återfinns sådana kyrkor i till exempel Längjum, Södra Lundby och Levene.

Södra Lundby kyrka är en medeltida kyrka med anor från 1200-talets första hälft.

Kyrkobyggandet är kopplat till den fastare politiska och kyrkliga organisation som började växa fram i Sverige under och kring 1200-talet. Landskapen delades då in i häradar och socknar, det vill säga mindre rätts- och förvaltningsområden. Socknarna inom de nuvarande kommungränserna kom att höra till Laske, Barne, Skånings och Viste häradar. Kvar i landskapet från häradernas epok är till exempel Laske härads tingshus i Onsjö, Larv (se nästa sida). Även om socknarna spelat ut sin roll idag, så refererar vi ändå till dem här då de fortfarande fungerar som hanterbara geografiska avgränsningar utifrån ett inventerings- och kulturmiljöperspektiv.

Under andra hälften av 1300-talet minskade befolkningen mycket kraftigt på grund av digerdöden. Tydliga kvarlevor från denna tid är gårdsnamn som Ödegården och Tomten, som berättar om den tid då gårdar stod tomma i spåren efter sjukdom och död.

Laske härads tingshus uppfördes 1750–52, och var i bruk som tingsplats till 1887. Intill tingshuset finns även den lilla arresten bevarad, byggd i natursten med gallerförsedda fönsterluggar.

Landskapets organisation under medeltid och nyare tid

Byarna var i regel tätt bebyggda och låg på låga höjder i landskapet - bergsklackar eller moränstråk – med odlingsmarkerna mer låglänt belägna runt omkring. Till varje gård hörde förutom bostadshus även en mängd olika uthus med olika funktioner. Vanligt var att bostadshus och byggnader för förvaring av mat (till exempel magasin och jordkällare) låg nära varandra, och att fähusen låg mer avskilt, ett mönster som ofta bibehölls också efter skiftena.

Markerna var före skiftesreformerna under 1700- och 1800-talen organiserad i inägor och utägor. Inägorna bestod av inhägnade ängar och åkrar och låg närmast kring byarna och gårdarna. Varje bonde ägde mindre delar i de olika gårdarna för att det skulle vara rättvist. Utanför låg utmarken med skogar och hedar som ägdes samfällt och nyttjades för slåtter, ved- och virkesfångst, bete och jakt.

I stor kontrast till byarna och deras täta bebyggelsestruktur var de frälse- och sätesgårdar som i Vara kommun till exempel representeras av Höberg, Sjötorp och Slädene gård. Flera av dessa har en anrik historia som sträcker sig åtminstone till 1500-talet.

I mellan- och skogsbygderna var det relativt vanligt med ensamgårdar. Flera gårds- och torpnamn har namn som slutar på -öna vilket ger en bild av att bebyggelsen låg som öar i ett välbetat hed- eller mosslandskap.

Som tidigare nämnt så finns det relativt gott om spår från tiderna före skiftesreformerna i kommunens mer kuperade och skogiga delar, spår som vittnar om hur landskapet såg ut och brukades i gångna tider. Ett intressant exempel är Levene äng som är den enda större bevarande slåtterängen i södra Skaraborg. På ängen växer slåttergubbe och många skyddsvärda hamlade träd. I södra delen av kommunen finns det på flera håll småskaliga odlingslandskap med rösen och stenmurar, och i Edsveden finns fossila odlingslandskap. Det finns även ryggade åkrar som troligen härstammar från 1800-talets havreepok. Flera övergivna medeltida socknar och kyrkplatser finns i området, i södra delen av Norra Vånga socken finns Stacka kyrkoruin som var övergiven redan vid reformationen.

Slättlandskapet före skiftesreformerna

Idag är vi vana att se vidsträckta åkrar på Varaslätten. Under medeltiden och tidigmodern tid var karaktären en helt annan. De tunga jordarna på slätten var omöjliga att bruka med de enkla redskap som fanns att tillgå på den tiden, därför låg fokus här istället på djurhållning. Dagens åkrar var då ängsmark där hö slogs, och betad hedmark med buskvegetation.

Odlingssystemet på Varaslätten var under tidigmodern tid tvåsäde, vilket innebar att hälften av åkerjorden odlades medan resten låg i träda varje år. Med hjälp av gärdesgårdar delades byarnas marker ofta upp i två lika stora delar, där åkrar och ängar låg. Boskapen betade mestadels på marken som låg i träda, på grund av dålig tillgång till utmark. Bebyggelsen var samlad till hägnaden som delade markerna och därför uppstod långsträckta byar. Inga hägnader fanns vid byarnas gränser utan byarna samverkade inom stora milsvida så kallade hägnadslag. Förklaringen till denna struktur är bristen på virke till gärdesgårdarna samt behovet att samverka kring de knappa betesresurserna.

Edsmären

Den södra och östra delen av kommunen präglas av en stor glesbebyggd skog som innefattar delar av det som tidigare var allmäningen och kronoparken Edsmären (även kallad Edsveden), som nämndes redan 1325 i Västgötalagen. Första ledet i namnet kommer troligen från väg, gångstig och syftar på den gamla vägen mellan Varberg och Skara. Sista ledet, -veden, syftar på skog och -mären på gränstrakt. Detta kommer sig av att skogen ligger på gränsen mellan Skaraborgs och Älvsborgs län. På en karta över Edsveden från 1695 framgår det att markerna dominerades av ekskog, uppblandad med björk och en. Flera mossar finns även i området, en del slät ljungmark likaså. Flera torp, backstugor och kvarnar finns också utritade.

1864 delades allmäningen upp mellan gårdarna i Larv, Bitterna och Lekåsa. Den tidigare stora ekskogen präglas numera av rationellt brukad barrskog.

Jämförelse mellan en geometrisk karta över Long från 1685 och dagens ortofoto. Mitt i kartan ligger bebyggelsen med kyrkan i centrum. Bytomten är avlång och runt om ligger

åkrarna målade i grått. Till tomten kommer fyra vägar, en går till Lagmanstorp i öster. Åkrarna är uppdelade i två gårdar på var sin sida om den avlånga tomten och skiljs åt av gårdesgårdar, något som är typiskt för Varatrakten.

Utanför åkrarna ligger slätter- och betesmarken målade i grönt, troligen beväxt med ljung. I nordöst finns ett område med björkskog. Söder om byn finns ett område med ljungmark och tuvig äng. Byns mark gränsar i väster till Afsån och där finns även tre kvarnar vid Tjust. I nordväst gränsar ägorna till Käsantorp och i öster Lagmanstorp. Enskifte sker i Long 1815, större delen av bebyggelsen blir däremot kvar på bytomten än idag medan landskapet norr om blir skiftat med raka gränser och nybyggda gårdar. De tidigare åkrarna som låg samlade runt byn har rationaliserats och tagit över hela landskapet och de biologiskt värdefulla slätter- och betesmarkerna har försvunnit.

Utdrag från karta över Edsveden från 1695. Området är glesbebyggt och beväxt med ek- och björkskog. Längst i söder finns Ranahult, idag naturreservat.

Den första infrastrukturen

De tidigaste vägarna gick troligen längs de stigar som trampades upp av människor och deras boskap mellan bosättningarna. Dessa gick längs grusåsar och vattendrag och breddades allt eftersom tyngre trafik i form av hästar med klövjedon eller enklare kärror eller släpor skulle fram. Under medeltiden stadgades förordningar om vägarna i landskapslagarna. Kungsväg, tingsväg, kyrkoväg och landsväg skulle vara 10 alnar eller 6 meter breda. Underhållet skulle ske av de som nyttjade vägen och väg- och brosyner skulle tillse att vägarna var i gott skick. Tavernor skulle byggas med 2–2,5 mils mellanrum och vägunderhållet delades upp i väglotter och markerades ut med stenar eller träkonstruktioner. Vid slutet av medeltiden var vägnätet väl utvecklat men det var fortfarande primitivt och de flesta resenärerna gick eller red. Tyngre transporter skedde på vintern då marken och vattnet frös, vilket innebar att man kunde använda slädar.

Under Gustav Vasas tid förbättrades standarden på vägarna av strategiska och handelspolitiska skäl. Genom Vara kommun gick den viktiga vägen mellan Kalmar och Nya Lödöse över Larv. Vägen passerade över Lidan på Björnabro som uppfördes av Skarbiskopen Bengt den gode under 1100-talet. I området av Björnabro finns flera hålvägar som bildats genom erosion av kanske tusen år av fötter, hovar och klövar. Biskop Bengt byggde även Tråvads bro, själva namnet Tråvad betyder trångt vad vilket visar betydelsen för platsen som kommunikationsled. Flera andra vadvägar har satt spår i ortnamnen, till exempel Rangelvadet och Sulevad.

Under 1600-talet bättrades standarden ytterligare och gästgiveri- och skjutsverksamheten fick bestämmelser. I Norra Vånga och Onsjö, Larv finns välbevarade gästgiverier kvar. Vägarna karterades av det nyinstiftade lantmäteriet på 1600-talet och speciella vägvisare för svenska armén gavs ut, återigen är det fokus på att kunna transportera trupp och materiel snabbt. Flera källor från tiden tyder på att landsvägarna var så goda att resevagnar kunde färdas i gott tempo.

Efter stormaktstiden blev det fokus på handel, och tyngre transporter krävde mer underhåll och förbättringar som diken och stenbroar. Under början av 1700-talet gjordes avståndsmätningar av vägsträckorna och milstenar sätts upp på en mils, en halv mils och en kvarts mils avstånd. I Vara kommun finns vägmärken bevarade längs väg 47 mot Falköping, sträckningen Borga-Larv-Eling, Larv-Fåglavik samt samlade runt Jung. Vägen från Larv till Fåglavik är ett bra exempel på gräns- och randbygdsväg som går från gamla Älvsborgs län genom Edsveden till mer öppet landskap vid Larvs kyrka.

Vintern var mycket viktig för transport av tyngre gods då man kunde lasta dubbelt så mycket på en släde som på ett hjuldrivet fordon. Detta betydde att man under de fyra vintermånaderna kunde transportera lika mycket som under de resterande åtta. I Vara finns det uppgifter om en vinterväg som funnits mellan Onsjö i Larv över Edsvedens mossar vidare mot Borås. Sådana uppgifter är emellertid svåra att bekräfta då vägnas sträckning inte ritades ut för rikets försvar.

1750 – 1800-talets andra hälft – Befolkningstillväxt och agrara revolution

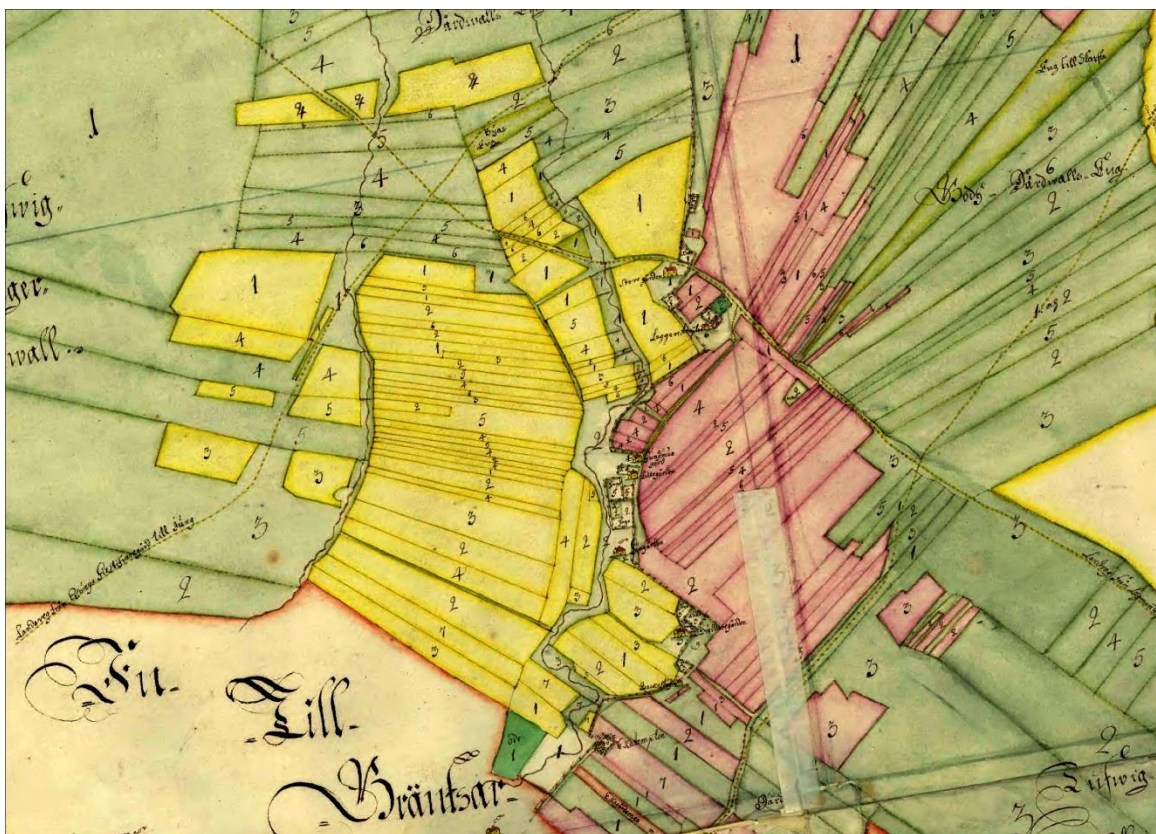
Agrara revolutionen och skiftesreformerna

Den agrara revolutionen kom att innebära en total omvandling av landsbygden. Från mitten av 1700-talet skedde en stark expansion av jordbruket. Kring 1800 inleddes en befolkningsökning och en intensiv nyodling uppstod. Nyodlingen möjliggjordes av den omfattande hemmansklyvningen och underlättades av att nya jordbrukstekniker infördes.

Före skiftesreformerna, som inleddes med storskiftet i mitten av 1700-talet, var jordbruksmetoderna tidskrävande och gav låg avkastning. Under slutet av 1700-talet började ängs- och betesmarker odlas upp, och under 1800-talet skedde omfattande utdikning av blöta marker i syfte att öka mängden odlingsbara arealer.

Skiftesreformerna innebar kortfattat att en gårds tegar, som före skiftena var utspridda som smala strängar på olika platser runt byn, samlades till sammanhängande åkrar. Mest genomgripande av de olika skiftena blev laga skifte som i Varatrakten genomfördes under perioden 1825–1850 i de norra delarna och 1850–1875 i de södra socknarna.

I samband med laga skifte skulle varje gård i byn få sina spridda ägor samlade i ett block, och gårdens byggnader skulle ligga i anslutning till detta block. Det innebar att många gårdar flyttades från den tidigare så tätbebyggda bytomten, ut i landskapet. Fenomenet brukar kallas bysprängning, och det präglar i stor utsträckning de agrara landskapen än idag, särskilt slättbygderna. Några enstaka gårdar fick behålla sitt gamla läge i byn. Long kyrkby är exempel på en by, där den äldre prägel från tiden före skiftena delvis finns kvar.

Jämförelse mellan karta över Skatofa från 1708 och dagens ortofoto. Bebyggelsen ligger samlad i en långsmal by. Runtom ligger åkrarna målade med gult och rosa

samlade i två gården som i sin tur är uppdelade i långsmala tegar. Gärdena skiljs åt med en gärdesgård och man brukar tvåsäte. Utanför ligger slåttermarkerna som består av tuvig, mager hårdvall. Genom markerna går tre vägar. Landsvägen från Göteborg till Skara, landsvägen från Uddevalla till Jönköping och landsvägen från Borås till Skara, som är en av de sträckor som bildar dagens E20. Efter laga skifte 1843 flyttar gårdarna ut från byn och större delen av den tidigare slätterängen har då börjat odlas upp till åker. Dagens Skatofta är fullåkerbygd med lite spår kvar av den gamla byn vid sidan av en fornlämning där Långgården tidigare låg. Av den tidigare slätterängen finns ingenting kvar.

När gårdarna flyttades ut till sina nya lägen behövde man inte längre tränga ihop husen, som inne i byn. Istället kunde de uppföras på mer tilltagna ytor, och det blev norm att skapa trädgårdar kring boningshusen, med gott om plats för fruktträd och grönsaksodling. Trädgårdarna kom med tiden att kantas av trädrader som skulle skydda mot starka vindar.

Sedan skiftena är fastighetsgränserna och vägarna längs med dem raka, ett resultat av lantmätarnas flitiga pennor i en tid då målsättningen var att hela landet skulle skiftas på kort tid. Vägsträckan mellan Lekåsa och Västerbitterna följer terrängens höjdsträckning och är ett bra exempel på en väg innan laga skifte. Med den nya väglagen som kom 1891 skulle väghållningslotterna märkas ut med väghållningsstenar. Lagen underlättade även för de enskilda markägarna, då underhållet för de allmänna vägarna sköttes av häradet. På slätten var det vanligt att plantera alléer utmed vägarna för att markera sträckningen vintertid och ge skugga åt resande på stekheta sommar dagar. Väster om Vedum finns det alléer utmed landsvägen vid Häggastorp och fram till Ribbingstorp i Naum.

Det är svårt att se framför sig idag hur det gick till när mängder av gårdar skulle flyttas till nya lägen i landskapet, i samband med laga skifte. Det fanns statsbidrag att få för nybyggnation, men det förefaller som om de flesta valde att flytta med sig de äldre husen till den nya platsen. Först några decennier senare, när gården kommit ordentligt på fötter igen efter flytten, då började de gamla byggnaderna ersättas av nya i mer modernt snitt.

I ytterst få fall har den traditionella bebyggelsen från tiden före skiftena överlevt åt eftervärlden, inte sällan återfinns de numera på hembygdsgårdarna. De utgörs av låga ryggåstugor med små fönster och har enkelstugans, parstugans eller framkammarstugans planform. Utöver dessa bostadshus så finns också enstaka ladugårdar med stråtak och väggar av skiftesverk kvar, till exempel i Bastöna.

I våra tider är det nästan bara på hembygdsgårdarna vi hittar den ålderdomliga bebyggelsen som vittnar om hur byggnadstraditionerna såg ut under 1800-talet och tidigare. Dessa byggnader är därför mycket kulturhistoriskt värdefulla och viktiga att bevara för framtiden. Här syns ladugården på Bastöna och ryggåsstugan på Humlaledets hembygdsgård, båda belägna i Norra Vånga socken.

Undervisning till alla

En av många samhällsomvälvande händelser under 1800-talet var beslutet om allmän folkskola i Sverige 1842. Det anses ha haft stor betydelse för den snabba industriella utvecklingen, och för landets demokratisering. Beslutet innebar att varje socken skulle ha minst en skola med "vederbörligen godkänd lärare". Många gånger dröjde det dock en längre tid innan skolor hunnit byggas och lärare anställas. Undervisningen bedrevs till en början i regel i en byggnad som redan fanns. När de särskilda skolbyggnaderna väl kom till byggdes de ofta i närheten av kyrkan, idag ingår därför inte sällan en eller flera äldre skolbyggnader i en kyrkomiljö tillsammans med kyrka, prästgård och ibland även en friliggande lärarbostad.

Många av de äldre skolbyggnaderna inom kommunens gränser härstammar i regel från perioden 1900–1930, och används idag allt som oftast som bostadshus eller hembygdsgårdar. De kännetecknas av stora fönster som vittnar om var skolsalen eller -salarna ligger, och ibland av att de är byggda i vinkel. I enstaka fall finns också bevarade skolhus från 1800-talet, men idag kan det vara svårt att utröna att de varit skolor, då de med vår tids ögon ser ut som bostadshus snarare än skolor.

*Äldre skolbyggnad i Öttum, belägen på karaktäristiskt vis i närheten av sockenkyrkan.
Här huserar numera Öttums hembygdsförening.*

En föränderlig tid ca 1850–1945

Perioden mellan 1800-talets mitt och krigsslutet 1945 var en synnerligen händelserik tid då i stort sett alla delar av samhället moderniserades på olika vis. Det är omöjligt att gå in på alla dessa inom ramen för denna rapport, men följande aspekter och händelser hade avgörande betydelse för det som idag, sammantaget, utgör kulturarvet i Varabygden.

Träbyggnadskonsten och industrialismen

Under 1800-talet förbättrades och rationaliserades tekniska processer på i stort sett alla områden. Orsakerna till detta var bland annat att det fanns gott om råvara i landet (skog och malm), det fanns en hel del förmögna människor som hade råd att bekosta utvecklingen, och nya lagar och borttagna lagar underlättade processen på olika sätt. I Sverige fick utvecklandet av sågverk och sågningstekniken enorm betydelse, på flera plan. Nu blev det lätt att klyva timmer i tunna plankor, vilket förde med sig att den ålderdomliga timmerkonstruktionen konkurrerades ut av den nya så kallade plankstommen. Med hjälp av de nya sågarna kunde man också skapa vackra detaljer och profiler, och i slutet av 1800-talet blev det mycket populärt med finsågade detaljer längs takfötter och öppna verandor.

Den nygotiska kyrkan i Naum (1892) är ett typiskt exempel på den panelarkitektur som blev populär i slutet av 1800-talet, och som var möjlig att skapa tack vare den då nyutvecklade sågtekniken.

Från havre till ost i slutet av 1800-talet

Som tidigare nämnt skedde en omfattande nyodling under 1800-talet. Ängs- och betesmarker lades under plogen, och särskilt odlingen av havre ökade markant. Efterfrågan på havre till hästfoder var stor, och Varaslätten blev centrum för havreruschen. Från omkring 1830 började havre exporteras, och försäljningen av havre blev till en motor i den västsvenska ekonomin. Men kring 1880 drabbades den svenska havremarknaden av hård konkurrens. Många bönder i Varabygden ställde då om till kött- och mjölkproduktion, en övergång som gynnades av den då allt mer påtagliga urbaniseringen. Åkerjorden transformerades till vallväxter för djurfoder, och på byggnadsfronten fick sädesmagasinen sällskap av allt fler mejerier.

Kring sekelskiftet 1900 förbättrades kreatursskötseln allt mer och avkastningen ökade, samtidigt som mejeritekniken utvecklades. Mejerinäringen blomstrade och 1925 fanns det inte mindre än 524 mejerier i Skaraborg, de flesta med fokus på osttillverkning. Just Varabygden hade den största koncentrationen av mejerier i hela länet. Något årtionde senare inleddes det jordbrukspolitiska skede som innebar en satsning på stordrift, sammanslagning och centralisering, vilket förde med sig att i princip alla mejerier i kommunen var nedlagda bara 50 år senare. Mejerierna känns igen på att de har fasader i tegel eller ljus puts, en lastkaj och i vissa fall finns den höga skorstenen kvar. En del av dem finns kvar idag i byar och småorter, anpassade för nya verksamheter.

Det fanns inte mindre än 524 mejerier i Skaraborg år 1925. Många av dem fanns i Varatrakten. Mejeriet i Tråvad.

De jordlösa och emigrationen

I övergången från produktion av havre till mejeriproduktionen på Varaslätten var det många som fick svårt att livnära sig. Som en följd av detta gick en flyttström till städerna och de arbetstillfällen som erbjöds där, men också till Amerika. Den effektivisering av jordbruket som pågått successivt sedan 1700-talet hade resulterat i att levnadsstandarden ökat, vilket i sin tur ledde till överbefolkning och bostadsbrist. Lösningen blev att många små torp och backstugor uppfördes i byarnas utkanter och på marker som var svårrodlade.

Här bodde man på ofri grund och hade inte sällan ett fattigt och hungrigt liv med liten yta för odling på magra marker, och i regel var man skyldig att arbeta utan ersättning på gården som markerna hörde till.

Mellan 1860 och 1915 emigrerade en ansevärd del av den svenska befolkningen till USA. Det var till stor del de egendomslösa som gav sig av med hopp om ett bättre liv, och de lämnade därför torp och backstugor öde. Torpen och backstugorna från denna tid har mestadels försvunnit men några har blivit kvar, bland annat som sommarstugor.

Den stora utvandringen sågs som bekymmersam av makthavarna. För att få folk att stanna kvar i landet genomfördes en rad olika reformer. En av dem var inrättandet av en fond för så kallade egnahemslån. Med hjälp av ett lån skulle de mindre bemedlade få större möjlighet att investera i ett eget småbruk - såväl i samhällen som på landsbygden. Många använde lånet till att stycka av och köpa ett torp som man redan bodde i.

Egnahemssystemet ansågs vara en bra satsning för att förbättra arbetarnas situation och villkor. Försäljning av jordlotter till egnahem och småbruk blev en god affär för godsägare och storbönder som investerade vinsten i jordbruksmaskiner, som bidrog till jordbrukets fortsatta rationalisering under 1900-talets första decennier.

Tornen reser sig över landskapet

En tydlig förändring i landskapet under 1800-talet var att det i många socknar uppfördes nya stora kyrkor med torn som reste sig högt över den i övrigt låga bebyggelsen i byarna. De gamla medeltida kyrkorna uppfattades vid den här tiden som förfallna och små. Den höjda levnadsstandarden hade lett till överbefolkning på landsbygden i början av 1800-talet, och folk fick helt enkelt inte plats längre i de små kyrkorummen. Några enstaka församlingar valde att bygga ut sin medeltida kyrka i viss eller stor utsträckning, men den stora merparten rev och byggde nytt. Inte mindre än 15 av 24 socknar/distrikt inom den nuvarande kommunens gränser valde att göra sig av med den gamla kyrkan och bygga ett nytt, stort tempel.

Under 1800-talet byggdes många nya kyrkor i Varabygden. Kyrkornas höga torn reste sig som tydliga landmärken i landskapet. Larvs kyrka syns till vänster i bild.

Järnvägen kom till byn

Under det sena 1800-talet spelade Varabygden en viktig roll som ett västsvenskt centrum för havreexport. En förutsättning för detta var järnvägens entré på slätten 1867 med det spår mellan Uddevalla, Vänersborg och Herrljunga (UVHJ) som kom att kallas Havrebanan. Havren från västgötslätten forslades på järnvägsvagnar till Uddevalla, där den sedan skeppades vidare för att bli foder åt hästar på Londons gator.

1877 invigdes Lidköping-Håkantorps järnväg, som liksom sträckningen mellan Uddevalla, Vänersborg och Herrljunga är i drift än idag. Västgötabanan mellan Göteborg och Skara var verksam 1900–1989.

Längs järnvägarna anlades stationer och hållplatser, och kring dessa uppstod nya samhällen. I en del fall förlorade den gamla kyrkbyn sin tidigare roll då centrum försköts till det nya området vid stationen, som lockade till sig handel och andra näringar som småindustrier, hotell, banker, apotek och hantverk. Så småningom öppnade postkontor, telegrafkontor, läkarmottagningar, veterinärstationer och annan serviceverksamhet. Exempel på typiska stationssamhällen i Vara kommun är förutom själva Vara också Stora Levene, Tråvad, Kvänum och Vedum, platser som var små byar före järnvägens ankomst. Nära stationerna anlades exempelvis mejerier, slakterier och lagerbyggnader, där jordbruksprodukter processades samt förvarades i väntan på vidare transport.

Ett typiskt händelseförlopp var att det började uppföras nya byggnader nära stationen längs en befintlig byväg, som med tiden blev till samhällets huvudgata. När tätorterna senare blev till så kallade municipalsamhällen (se sidan 37), så fick den forna byvägen inte sällan namnet Storgatan.

Stationen i Vedum uppfördes efter ritningar av Claes Adelsköld för järnvägen Uddevalla-Vänersborg-Herrljunga och invigdes 1867. Stationen är byggnadsminne.

Längs järnvägen, ofta nära stationer och hållplatser, uppfördes magasin där spannmål från omlandet förvarades i väntan på vidare transport. Det gamla spannmålsmagasinet i Tråvad är beläget strax väster om stationshuset

Folkrörelsernas tid

Årtiondena kring sekelskiftet 1900 kan sammanfattas som de stora folkrörelsernas tid. Människor slöt sig samman och kämpade för inflytande och bättre arbets- och livsförhållanden. I föreningar och församlingar hittade man vänner, en meningsfull fritid och tog till sig demokratins grundprinciper. De frikyrkobyggnader, loger med mera som finns kvar än idag är spår från denna tid.

Betaniakapellet i Tumleberg är fortfarande bruk.

Utveckling för administration och näringsliv

En stor händelse under 1800-talets mitt var antagandet av 1862 års kommunalförordningar. Det var då som systemet med självstyrande kommuner infördes, ett system som vi har kvar än idag. Förordningarna innebar att den borgerliga (icke-kyrkliga) administrationen lyftes bort från kyrkan, och att de gamla kyrksocknarnas tid var förbi. De nya så kallade kyrkokommunerna fortsatte att ha ansvar för kyrkskolan. Landskommunen, även kallad den borgerliga kommunen, fick hantera frågor som rörde äldrevård, fattigvård och vägunderhåll.

Ett par år efter beslutet om kommunalförordningarna infördes näringsfrihet, och till skillnad från tidigare blev det fritt att starta handelsrörelser och fabriksanläggningar på landsbygden. Före 1867 var näringslivet i Sverige hårt styrt av skråväsendet. Så kallat landsköp var förbjudet, vilket gjorde att bönder inte kunde sälja sina varor utanför städerna. Med det nya beslutet blev det betydligt lättare att avyttra sina produkter, och i praktiken kunde vem som helst börja med vilket hantverk som helst utan kompetensbevis. Införandet av näringsfrihet kom att bli en grundläggande förutsättning för uppkomsten av nya tätorter.

Municipalsamhällen var tätbebyggda områden inom en landskommun som hade ett visst självstyre. Där hade någon eller några av de fyra stadsstadgorna antagits, det vill säga stadgorna för brand-, ordnings- hälsovårds- eller byggnadsfrågor. Ofta blev det nödvändigt att ordna upp frågor som rörde sanitära förhållanden som avlopp och vattenförsörjning i det snabbt växande småorterna, men även frågor som gatubelysning, byggande av vägar och brandstationer hamnade på den lokala administrationens bord. Förutom Vara har även Kvänum och Vedum varit municipalsamhällen.

En bit in på 1900-talets fick många av de små kommunenheterna svårt att klara av sina uppgifter eftersom landsbygden dränerades på folk. 1952 års kommunreform innebar att många små kommuner slogs samman till större enheter. I nuvarande Vara kommun bildades fem storkommuner: Kvänum, Levene, Ryda, Vedum och Vara köping. Vara kommun bildades vid kommunreformen 1971. Den nuvarande gränsdragningen för kommunen tillkom 1983 då det område som utgjort Essunga kommun utbröts.

Elektriciteten sprids över landet

Varatrakten elektrifierades 1908. Då drogs elektricitet från Trollhätte kraftverk över Varaslätten till Skara och Skövde. Vid Håkantorp anlades en stor sekundärstation som finns kvar än idag (se nästa sida). I sekundärstationen transformeras elektriciteten ner till lägre spänning och överförs sedan vidare till transformatorstationer, där spänningen sänks ytterligare. Här och var finns enstaka transformatorstorn kvar, de härstammar i regel från tiden 1920–60. Anledningen till att de är formade som torn är att de kopplades till luftledning. Dessa transformatorstationer är, liksom sekundärstationen, monument över elektrifieringsprocessen, som ju fick oerhörd betydelse för utvecklingen, inte minst för industrierna.

Sekundärstationen i Håkantorp byggdes 1908. Än idag är den en viktig del i elnätet. Den ingår tillsammans med en intilliggande, samtida tjänstebostad och en gård i kulturmiljön Håkantorps gård och sekundärstationen.

Jordbrukets fortsatta rationalisering

På slätten har landskapet rationaliserats hårt under 1900-talet och tidigare områden med fossila landskapsformer, småbiotoper, dungar och åkerholmar har försvunnit. Dagens vidsträckta åkerlandskap är ett resultat av att många mindre åkrar slagits ihop till få och stora, av att vattendrag och diken lagts igen, och av att människan allt sedan 1800-talet utvecklat effektiva maskiner som kan hantera jordarna.

En tydlig orsak till att åkrarna nu blivit så stora är en jordbrukspolitik som gynnat storskalig drift. Under 1940-talet beslutade riksdagen om effektivitetsmål för jordbrukarna, vilket innebar att specialisering skulle främjas, liksom sammanslagning till enheter om minst 20–30 hektar åker. I spåren av denna politik har mindre gårdar köpts upp av stora, och eftersom gårdsbebyggelsen sett ur detta perspektiv är mindre värdefull än själva odlingsmarken, har många gårdar kommit att stå obebodda. Karaktäristiskt för slättbygden är därför idag små igenvuxna skogspartier som är spår efter gårdar som ödeställts under de senaste årtiondena. En hel del gårdar har utplånats helt under den senaste tjugoförperioden och tomterna är idag i viss utsträckning överodlade.

Lika karaktäristiska som de vidsträckta åkrarna är förekomsten av stora ekonomibyggnader och silos som syns på långt håll i de centrala bygderna. Dessa landmärken speglar de moderna gårdarnas stora omfattning och kapacitet och, inte minst, jordbrukets helt avgörande betydelse i bygden.

*Levene el-kvarn härstammar från 1926 och byggdes till 1937.
Kvarnen är fortfarande i bruk.*

*Den höga betongsilon i Kvänum syns milsvida omkring, och utgör ett karaktäristiskt
landmärke på den öppna Varaslätten.*

Efterkrigstid – modernism och en blomstrande bygg- och verkstadsindustri

Idag associerar många Varabygden framför allt med slätten och jordbruket. Men faktum är att kommunen i kanske lika hög grad kännetecknas av en aktiv tillverkningsindustri med inriktning på till exempel metallprodukter och delar till byggindustrin. Dessa företag har framför allt etablerats och växt fram under tiden efter andra världskriget, i ett gynnsamt samspel med jordbrukets utveckling. Lite generaliserande kan det sägas att verksamheten i mejerier, tegelbruk och kvarnar fasats ut och ersatts av verkstadsindustri.

När jordbruket mekaniserades allt mer och styrdes om till stordrift under mitten av 1900-talet, skapades en efterfrågan på till exempel jordbruksmaskiner. Denna efterfrågan innebar att småskalig tillverkning hos bysmederna runt om på gårdarna småningom kunde växa till stora verkstäder. Möjligheten att använda fler maskiner i jordbruket innebar dessutom att färre bönder behövdes, vilket i sin tur betydde att verkstäderna kunde förses med arbetskraft. Detta är ett tungt vägande skäl till att det i Varatrakten idag finns förhållandevis många stora och medelstora industrianläggningar.

De kvarnar, mejerier och sågverk som finns kvar idag vittnar om branscher som tidigare spelat en viktig roll i bygdens näringsliv. De är industrihistoriskt intressanta spår, värda att bevara.

Här i Jung öppnade lantbrukarsonen Karl Erik Andersson en mekanisk verkstad, där så småningom tvättmaskinen Cylinda såg dagens ljus på 1950-talet. Med tiden utökades verksamheten med produktion av andra sorters vitvaror samt småhus, de så kallade Functura-husen (se mer på sidan 40). Idag används industrianläggningen som lager. Foto: Robin Eriksson.

Efterkrigstidens bostadsbebyggelse

Bebyggelsen i kommunens tätorter består bland annat av villor uppförda från omkring 1950 och framåt. En del av dessa är relativt oförändrade och visar på sin tids arkitektur- och planeringsideal, de besitter därför kulturhistoriska värden. När bebyggelsen i Vara kommun inventerats tidigare har inte denna yngre villabebyggelse nämnts, eftersom den då var för ny för att betraktas som kulturhistoriskt värdefull. Detta motiverar den beskrivning av villornas historik och karaktär som följer nedan.

Under 1950-talet var Sveriges bostadsbyggande inne i ett intensivt skede. Eftersom landets industrier och infrastrukturer hade klarat sig undan andra världskrigets förstörelse var det i jämförelse med andra europeiska länder relativt okomplicerat att bygga nya bostäder. På grund av förmånliga räntelättnader blev det dessutom förhållandevis lönsamt att bygga friliggande villor och radhus.

Välbevarade villor från 1900-talets mitt, belägna i Kvänum.

Behovet av bostäder efter kriget var fortfarande stort i början av 1960-talet, såväl på landsbygden som i städerna. För att lösa den akuta bostadsbristen inleddes det så kallade miljonprogrammet, ett ambitiöst projekt att bygga en miljon bostäder under perioden 1965 och 1974. Detta program är för många synonymt med höga skivhus i storstadsregionernas förorter, men faktum är att en tredjedel av miljonprogrammets bostäder utgjordes av småhus. Marken som exploaterades under den här tiden var ofta åkermark. Småhusen eller egnahemmen såldes i regel som fabriktillverkade via annons och uppfördes i sammanhängande områden i samhällenas utkanter.

I början av perioden dominerade en- och en halvplansvillor, gärna med källare och inbyggt garage. Till skillnad från äldre tiders bostadsbebyggelse, då panelklädda väggar varit helt allena rådande, blev 1950- och 60-talen fasadteglets tid. Gula och röda fasader dominerade

stort, för att under 1960-talet få stor konkurrens av vit kalksandsten. Under 1970-talet blev det även vanligt med brun och gul kalksandsten, som i folkmun är mer känd som mexitegel.

Gemensamt för de villor och egnahem som byggdes under såväl mellankrigstid som efterkrigstid är att de ofta beställdes från en katalog och levererades i prefabricerat skick från en fabrik. Det har funnits många så kallade kataloghusproducenter, och än idag är småhustillverkning för en viktig näring.

Functura

Av stort lokalhistoriskt intresse är de så kallade Functurahusen, som tillverkades av Junga verkstäder i Jung 1968–77. När produktionen lades ned hade totalt ca 450 bostadshus byggts, de flesta finns i Mellansverige. Functurahusen har en konstruktion med väggar och tak i plåt och en unik uppvärmningsmetod.

Inom Vara kommuns gränser finns sammanhängande kvarter med Functurahus i till exempel Jung, Kvänum och Larv.

De så kallade Functurahusen tillverkades i Jung under en kort period, 1968–77. Detta område är beläget i själva Jung, inte långt från verkstaden där de tillverkades.

Infrastruktur i modern tid

Precis som järnvägarna satte sina spår i landskapet vid förra sekelskiftet gjorde dagens E20 det också när den anlades. E20 följer i enstaka fall äldre landsvägar genom kommunen, exempelvis vid Skarstad då den följer den äldre landsvägen mellan Borås och Skara. I stora drag drogs E20 över det äldre landskapet utan att ta hänsyn till äldre gränser eller markslag, dock i historisk sträckning diagonalt över Västergötland i den äldre färdriktningen från västkusten in mot Svealand.

En välbevarad sträcka av föregångaren till E20 finns kvar i Eling. Västgötabanan mellan Göteborg och Skara lades ner 1989, delar av sträckningen har idag fått en annan funktion i form av cykel- och gångbana. Exempel på detta finns i Tråvad.

En välbevarad äldre vägsträckning med stenvalvsbro i Eling, strax sydväst om Elings kyrka.

Byggnadstraditioner i Vara kommun

Här följer en kulturhistorisk karaktärisering av Varabygdens bebyggelse, utanför tätorten. I detta inkluderas inte bara bebyggelsen, utan även andra spår i landskapet av dagens och gårdagens Varabor efter förhistorisk tid.

- Traktens äldsta bebyggelse utgörs av medeltida kyrkor byggda i sten. Vid sidan av kyrkor, stenkällare och enstaka ladugårdar med fähusdel murad i sten, har få byggnader byggts i **natursten** inom kommunens gränser. Under 1800-talet byggdes en del så kallade **gjuthus**, ofta ladugård och stall, med gjuten stomme av kalkbruk och natursten. Enstaka sådana finns kvar inom kommunens gränser idag.
- **Timringstekniken** tros ha introducerats i dagens Sverige kring 1000-talet och blev den över allt dominerande byggnadstekniken vid byggandet av boningshus och till exempel magasin för matförvaring, ända till 1900-talets början. Det finns fortfarande en del timrade boningshus inom kommunens gränser, den stora merparten av dessa är uppförda under 1800-talet.
- **Skiftesverk** har varit vanligt förekommande i Varatrakten, framförallt gällande ladugårdar och andra ekonomibyggnader. Numera är bevarat skiftesverk en sällsynthet och hittas framför allt på hembygdsgårdarna. I trakterna av Edsveden fanns det gott om fin ek, och här syns en och annan raritet med väggar av kraftiga ekplank som stått sig i tre århundraden eller mer. Carl von Linné rapporterade från sin Västgötaresa 1746 att många av husen var byggda just i ek då det var det som fanns att tillgå på de utarmade utmarkerna.
- Här och var syns enstaka äldre byggnader med **stråtak**, byggda av halm eller vass. Tekniken var förr vanligt förekommande på till exempel ladugårdar i Skaraborg, men förekommer inte alls lika frekvent i resten av Västra Götaland. Stråtaken utgör allt mer ovanliga inslag i landskapet.
- En stor del av den kulturhistoriskt värdefulla bebyggelsen i kommunen utgörs av gårdar. På gårdarna dominerar bebyggelse från perioden 1880–1930 stort. Bostadshusen är i regel **lantvillor med sexdelad eller fyrdelad plan**. De kallas också **västsvenska dubbelhus**, då de till skillnad från de äldre bostadshusen har rum på dubbla istället för enkla rader. De har symmetriskt uppbyggda fasader målade i ljusa oljefärger, dörr på mitten av långsidan, lertegelklädda tak och inte sällan vackert dekorerade takfötter och verandor. Husen kunde byggas i stor omfattning inte minst tack vare sågverken som nu lätt kunde såga upp plank och dekorativa utsmyckningar. Inspiration till utseendet hämtades från herrgårdar och prästgårdar, och inte minst från arkitekten **Charles Emil Löfvenskiölds** planschverk. Han förespråkade till exempel verandor, stora taksprång och varierad panelutformning - kännetecken som är typiska för den så kallade **schweizerstilen**.

- Gårdarna är ofta uppdelade i en tydligt avgränsad del för folket, med bostadshus och trädgård med trädkrans, och ekonomibyggnader belägna vid sidan av, ibland på andra sidan vägen. Före agrara revolutionen fanns det många byggnader på varje gård, men från och med skiftena började man samla allt fler funktioner i en och samma ladugårdslänga. Utvecklingen mot ett storskaligt jordbruk under 1900-talet avspeglar sig i slättlandskapet i **stora och höga ladugårdar och silos**, som liksom kyrktornen fungerar som landmärken och orienteringspunkter i landskapet.
- **Mejerier, kvarnar, slakterier** och andra byggnader med koppling till matproduktion vittnar om Varabygdens agrara profil och historia. Särskilt mejerierna är av stor lokalhistorisk vikt, då koncentrationen av mejerier i nuvarande Vara kommun var som allra störst i länet (Skaraborg). Små sågverk och smedjor är exempel på annan agrarhistorisk bebyggelse som förr var vanligt förekommande på många gårdar, men som nu blir allt mer sällsynta.
- Varaslätten karaktäriseras av att gårdarna ligger utspridda som **öar i landskapet**, allt sedan laga skifte. Vägar och fastighetsgränser är raka, och åkrarna har efter täckdikning blivit vidsträckta. Enstaka små skogsdungar här och var markerar platsen för gårdar som övergivits i sen tid. Det nyaste inslaget i slättlandskapet karaktär är vindkraftverken.
- Typiskt för slättbygden är förekomsten av **små grävda sjöar och vattenfyllda grustag**. Dessa har historiskt sett fungerat som branddammar och för bevattning av boskapen. Idag är de också viktiga som badsjöar.
- Bygdens historia bärs vidare i **orts-, torp- och gårdsnamnen**. Unikt för Varatrakten är de många gårdarna med dubbla mansnamn av typen Anders Svensgården och Nils Mårtensgården. Gårdsnamn som Tomten och Ödegården är en språklig kvarleva från senmedeltiden då massvis av gårdar ödelades i spåren av digerdöden. Sockennamnen är ännu äldre och härstammar från en ursprungsby, ofta den senare kyrkbyn, som kom att ge namn till hela bygden. Dessa namn vittnar i regel om att byarna låg på en höjd eller nära vatten. Som exempel tros namnet Long komma från det fornsvenska ordet *lung* som betyder sand-/grusås. Naum socken tros ha fått sitt namn efter det nav (hjulnav) som Afsån och mindre bäckar bildar nordost om kyrkbyn.
- Bebyggelsen i Vara kommun utanför tätorten är i regel **utspridd i landskapet**, såväl i mosaiklandskapet som på slätten. I stort sett alla byar minskade kraftigt i omfång i samband med skiftesprocesserna under 1800-talet, och relativt få har vuxit till sig sedan dess. Samlad bebyggelse hittas framför allt i **stationssamhällen** som till exempel Vedum, Kvänum, Tråvad och Stora Levene. De kännetecknas främst av en- och tvåbostadshus (egnahem och villor) från 1900-talet, men också av bebyggelse kopplad till handel och service, samt av relativt sentida industrianläggningar.

- På flera håll i kommunen hittas det så kallade **Functurahuset**, ett säreget bostadshus som tillverkades av Junga verkstäder i Jung 1968–77. När produktionen lades ned hade totalt sett ca 450 bostadshus byggts, de flesta finns i Mellansverige. Functurahusen har en konstruktion med väggar och tak i plåt och en unik uppvärmningsmetod. Byggnaderna är mycket lokalthistoriskt intressanta då de har sitt ursprung inom kommunens gränser.
- En viktig del i Varabygdens kulturhistoriska karaktär är de **tillverkningsindustrier**, kanske särskilt inom plåt- och byggbranschen, som vuxit fram under 1900-talet. Exempel på betydelsefulla industrier som började som små familjeföretag är Benders, Kvänum kök och Vedum kök & bad.

Kulturmiljöer i Vara utom tätorten

I samband med 1984 års byggnadsinventering utsågs ett antal områden till kulturmiljöer. En kulturmiljö är kortfattat en plats som består av flera närbelägna, välbevarade komponenter som tillsammans bildar en helhet, vilket stärker komponenternas kulturhistoriska värden. När nu bebyggelsen besiktigats igen har fler kulturmiljöer identifierats. Skälet till att vi bedömer fler miljöer som kulturhistoriskt värdefulla nu är att värderingsprinciperna förändras över tid (mer om detta på sidan tio i rapporten).

Miljöerna som pekades ut 1984 och 2021 redovisas tillsammans nedan, och även i bilagorna, där de finns utritade på sockenkartor. I bilagorna redovisas även områden av riksintresse för kulturmiljö som ofta sammanfaller med kulturmiljöer på kommunal nivå.

Som nämnts tidigare baseras innehållet i denna rapport på en översiktlig, okulär besiktning. Det innebär att fakta om de miljöer som lyfts fram här behöver fördjupas på sikt och kompletteras med information om eventuella fornlämningar, övriga kulturhistoriska lämningar och kulturlandskapet i övrigt. Dessutom bör riktlinjer för underhåll och utveckling tas fram för olika bebyggelsemiljöer.

Gränsdragningen kring de berörda miljöerna följer inga fastighetsgränser och ska inte betraktas som huggna i sten.

Några av socknarna i kommunen nämns inte nedan. Det innebär att inga sammanhållna miljöer med kulturvärden identifierats i de områdena.

Bitterna

Tålanna, Karla, Bitterna kyrka

Uttryck för miljön: Hällkista, fossil åkermark, resta stenar, ett par gravfält med högar, runda stensättningar, domarringar med mera, Tålanna by med äldre vägsträckning, före detta skolmiljö, kyrkomiljö med före detta lanthandel.

Motiv: Långsträckt fornlämnings- och bymiljö på sandås som avspeglar en kontinuerlig bosättning från stenåldern till idag. Äldre vägsträckning med delvis välbevarad jordbruksbebyggelse, skolmiljö som idag fungerar som hembygdsgård samt kyrkomiljö med en före detta lanthandel. En stor del av området är utpekad som riksintresse för kulturmiljön.

Tubbetorp

Uttryck för miljön: Fornlämningar, odlingslandskap, bebyggelse

Motiv: Älderdomligt kulturlandskap med många fornlämningar och delvis välbevarad bybebyggelse. Se även i 1984 års byggnadsinventering.

Äldre vägsträckning i riksintresseområdet Tålanna i Bitternä. Foto: Robin Eriksson.

Edsvära

Edsvära kyrkby

Uttryck för miljön: Odlingslandskap, kyrka (1859), kyrkogård, skolmiljöer, jordbruksbebyggelse.

Motiv: Kyrkby i karaktäristiskt höjdläge i ett öppet odlingslandskap. I anslutning till den väl exponerade kyrkan ligger delvis välbevarad jordbruksbebyggelse från 1800-tal och tidigt 1900-tal samt välbevarade skolmiljöer. Se även i 1984 års byggnadsinventering. Miljön har givits en utökad utsträckning västerut 2021 så att en skola och en gård i byns västra del inkluderas.

Eling

Elings kyrkby

Uttryck för miljön: Kyrka, kyrkogård, ålderdomlig vägsträckning med stenvalvsbro, milsten, jordbruksbebyggelse.

Motiv: Välbevarad kyrkomiljö med kringliggande bybebyggelse. Välbevarad gårdsmiljö med västsvensk gårdsform, manbyggnader karaktäristiska för det tidiga 1900-talet samt välbevarade ekonomibyggnader med ålderdomligt fähus i gråsten. Gården är utpekad i *Gårdar i Västergötland*.

Fyrunga

Bjertorp och Stora Hov

Uttryck för miljön: Bjertorps slott med manbyggnad (1911–14) och tillhörande ekonomibyggnader, lantbruksskolan "Bernhardine Littorins minne", museum, stationssamhället 6Stora Hov med bland annat lanthandel och banvaktarstuga.

Motiv: Unik miljö med det som brukar lyftas fram som Sveriges yngsta jugendslott, ritat av Ferdinand Boberg. Till miljön hör flera mycket välbevarade byggnader kopplade till driften och byggherren Knut Henrik Littorin. Bjertorp är skyddat som byggnadsminne. I nära anslutning finns stationsmiljön kring Stora Hov, uppförd utmed den numera borttagna järnvägen mellan Skara och Vara. På platsen finns bland annat stationshus, banvakt samt före detta lanthandel.

Bjertorps slott (1914) ritades av Ferdinand Boberg och är skyddat som byggnadsminne.

Fyrunga kyrkby

Uttryck för miljön: kyrka (1874), kyrkogård, jordbruksbebyggelse, skola, minnessten, fossil åker, stensättningar, gravfält, odlingslandskap

Motiv: Kyrkomiljö med en centralkyrka uppförd på den medeltida kyrkplatsen. Den omkringliggande kyrkbyn, samlad kring en vägkorsning, har ett flertal välbevarade gårdsmiljöer från 1800- och 1900-talet. Här finns också en ryggåsstuga, samt skolmiljö. Se även i 1984 års byggnadsinventering.

Hällum

Hällums kyrka och Stora Halla

Uttryck för miljön: Kyrka (1956), större jordbruksfastighet, kraftstation, skola.

Motiv: Intressant landskapsavsnitt vid den slingrande Afsån med liten kraftstation, modernistisk kyrkobyggnad ritad av arkitekten Bo Wedenmark samt gården Stora Halla med bland annat välbevarad manbyggnad med drag av schweizerstil. I närheten ligger en välbevarad skola från 1900-talets första hälft.

Jung

Åkervägen, Ängsvägen och Tvärvägen

Uttryck för miljön: Område med Functurahus.

Motiv: Samlat område med så kallade Functurahus, en säregen hustyp nästan helt i metall som producerades lokalt av Junga verkstäder AB åren 1968–1977.

Törestorp

Uttryck för miljön: Bymiljö i odlingslandskap.

Motiv: Törestorps bykärna med delvis välbevarad jordbruksbebyggelse, manbyggnader samt ett flertal ekonomibyggnader.

Kvänum

Storgatan

Uttryck för miljön: Gatusträckning med varierande bebyggelse.

Motiv: Brokig gatumiljö med bebyggelse från 1900-talets första hälft och mitt. Gatunamnet och bebyggelsen är typisk för orter framvuxna kring sekelskiftet 1900 och som utvecklades till municipalsamhällen.

Nya Vägen och Korsgatan

Uttryck för miljön: Villabebyggelse.

Motiv: Område med tidstypiska 1950/60-talsvillor representativa för tidens formspråk och uttryck.

Oltorps friluftsområde

Uttryck för miljön: Friluftsområde med anlagd badsjö, motionsslinga, tennisbana och hembygdsgård.

Motiv: Liten miljö som på ett intressant sätt speglar fritidslivets framväxt med anläggningar för friluftsliv, rekreation och samvaro. Den fångar också kommunens brist på badsjöar.

Åsbogatan/Storgatan

Uttryck för miljön: Äldre industribebyggelse.

Motiv: Bebyggelsemiljö med bevarade byggnader som hör till snickerifabriken Kvänums köks ursprung och historia, från perioden 1920- till och med 50-tal.

Byggnader förknippade med Kvänums kök äldsta historia. Foto: Sara Roland.

Kruthusgatan

Uttryck för miljön: Område med Functurahus.

Motiv: Samlat område med så kallade Functurahus, en säregen hustyp nästan helt i metall som producerades av Junga verkstäder AB åren 1968–1977.

Larv

Larvs kyrkby

Uttryck för miljön: Kyrka, kyrkogård, bymiljö med äldre gårdsbebyggelse, lanthandel, pensionärsbostäder, tingshus vid Onsjö, stenåldersboplatser på Larvs hed, flera storhögar, bland annat nära Larvs kyrka (Larva Bäsing och Väderhögen), flera gravfält med högar,

runda stensättningar, domarringar med mera, runsten, fossil åkermark (ryggade åkrar) vid Karlsberg.

Motiv: Centralbygd som bland annat genom monumentala fornlämningar och senare administrativa funktioner avspeglar områdets långa kontinuitet som maktcentrum. Bebyggelsemiljön koncentrerar sig främst till området kring kyrkan med prästgård, bostadshus, lanthandel med mera. I kulturmiljön finns flera välbevarade fastigheter, bland annat pensionärsbostäder med en karaktäristisk utformning från 1900-talets mitt. Av stort värde är också tingshusmiljön vid Onsjö med intilliggande före detta gästgiveri. Området är utpekad som riksintresse för kulturmiljön. Se även i 1984 års byggnadsinventering.

Laske-Vedum

Vedums kyrka

Uttryck för miljön: Kyrka, kyrkogård, församlingshem, odlingslandskap.

Motiv: Kyrkomiljö i Vedum, omgiven av odlingslandskap i norr, i övrigt av samlad bebyggelse.

Vidhemsgatan, Karlsrogatan, Björkvägen

Uttryck för miljön: Område med villabebyggelse.

Motiv: Område med tidstypiska 1970-talsvillor representativa för tidens formspråk och uttryck.

Prästgården i Larv (1839) ingår i kulturmiljön Larvs kyrkby.

Vedums kyrka, sedd från stigluckan. Strax söder om kyrkan ligger det Lindelöfska gravkoret, som härstammar från 1600-talet.

Vedums station

Uttryck för miljön: Järnvägsstation, påkostad villabebyggelse, småskalig industrimiljö

Motiv: Välbevarad och tidstypisk stationsmiljö utmed Älvsborgsbanan med stationsbyggnad uppförd 1866 efter ritningar av Claes Adelskiöld. I anslutning ligger det påkostade "Slottet", en villa med tillhörande uthus uppfört på 1870-talet av A E Gammelin. I nära anslutning finns en småskalig industrimiljö med ett för detta slakteri längs Larvsvägen. Vedums station är skyddat som byggnadsminne.

Levene

Levene stationssamhälle

Uttryck för miljön: Stationssamhälle med bostadsbebyggelse, affärer och småindustri.

Motiv: Karaktäristiskt stationssamhälle med en tydlig huvudgata, Storgatan. Socknens centrum har på klassiskt vis förflyttats från kyrkan mot området kring järnvägsstationen. I Levene hittar man en rad välbevarade fastigheter såsom butiksbyggnader och bostadshus i en- och halv till två våningar, verkstadsbyggnader samt Levene elkvarn (en av få som fortfarande är i kommersiell drift): bebyggelse som förknippas med det tidiga 1900-talets stationssamhälle.

Smedtofta

Uttryck för miljön: Jordbruksbebyggelse

Motiv: Utskiftad by med välbevarade gårdar från framför allt 1900-talets början, belägna längs en byväg.

Levene kyrkby

Uttryck för miljön: Levene kyrkby med bland annat kyrka, kyrkogård och prästgård. Fossila åkerformer från järnålder och medeltid, fägata, hålväg, gravanläggningar från järnåldern, främst ett gravfält med runda stensättningar, högar och några resta stenar. På kyrkogården står landets högsta runsten.

Motiv: Fornlämningsmiljö och kyrkby där bland annat förändrade bruksformer på Varaslätten, från förhistorisk tid och medeltid, tydligt avspeglas. Marken brukades till medeltid av en by som då avhystes till förmån för kungsgårdens ängsdrift. Området utgör det gamla sockencentrumet som numera flyttat till området kring stationen. Området är utpekad som riksintresse för kulturmiljön, och Levene äng som är den enda större bevarade slåtterängen i södra Skaraborg är naturreservat. Se även i 1984 års byggnadsinventering.

Håkantorps gård med sekundärstationen

Uttryck för miljön: Betydelsefull jordbruksfastighet, Håkantorps sekundärstation med tillhörande tjänstebostad, välbevarade manbyggnader.

Motiv: Öppet landskapsavsnitt med Håkantorps egendom med manbyggnad (1878) uppförd efter ritningar av Charles Emil Löfvenskiöld, flyglar, magasin, ladugård, före detta mejeri, arbetarbostäder med mera. I närheten finns Håkantorps sekundärstation som tog emot och omvandlade ström från Trollhättans kraftstation. Stationen samt tillhörande tjänstebostad har höga arkitektoniska värden.

Long

Longs kyrkby

Uttryck för miljön: Samlad bybebyggelse med kyrka från 1897 på platsen för en äldre träkyrka, kyrkogård, öppet slättlandskap norr och öster därom, med gamla gårdslägen samt utflyttade gårdar, snörräta vägar, äldre bebyggelse.

Motiv: Kyrkby och enskifteslandskap där kontrasten mellan den av utskiftning relativt opåverkade bebyggelsen på åsen kring kyrkan, och det enskiftade landskapet norr där om, speglar slättens utveckling. Long framhålls som ett viktigt medeltida administrativt centrum, bland annat förknippat med Birger Jarl och hans bror lagman Eskil. Bebyggelsemiljön kring kyrkan innehåller flera välbevarade bostadshus och ekonomibyggnader, skola, lantarbetarbostäder med mera. Området är utpekad som riksintresse för kulturmiljön. Se även i 1984 års byggnadsinventering.

Längjum

Längjums kyrkby

Uttryck för miljön: Samlad bymiljö med kyrka, komministerboställe och gårdar i odlingslandskap.

Motiv: Sockencentrum med samlad karaktär kring vägsäl med karaktäristiska byggnader såsom kyrka, prästgård, handel och villabebyggelse.

Naum

Naums kyrkby

Uttryck för miljön: Kyrka, kyrkogård och gårdar i odlingslandskap.

Motiv: Kyrkomiljö med Naums kyrka i påkostad panelarkitektur från 1890-talet. Tidigare ett lokalt centrum med tingsplats, gästgiveri, handel och hantverk. Centrumfunktionerna har sedan succesivt flyttat över till Vara. På platsen finns också jordbruksbebyggelse med delvis bevarad äldre karaktär.

Huttla kvarn

Uttryck för miljön: Hembygdsgård med kvarn, såg, smedja med mera.

Motiv: Kvarn- och sågbyggnaderna med tillhörande damm som ligger i en miljö med bland annat en före detta smedja, och en till platsen flyttad ladugård i skiftesverk. Enbladiga ramsågar är idag mycket ovanliga. Huttla kvarn och såg var i drift fram till 1950-talet och förvaltas sedan dess av Naums hembygdsförening. Se även *Malet, sågat och stampat i Västra Götaland*.

Norra Vånga

Norra Vånga by

Uttryck för miljön: Bymiljö och fornlämningar i odlingslandskap.

Motiv: Norra Vånga by med relativt tät bykärna, även om ett flertal gårdar flyttades ut i samband med laga skifte. Byn med sitt läge invid den gamla landsvägen mellan Göteborg och Stockholm var tidigare mycket tätt bebyggd med post, bank, affärer, gästgiveri och skjutsstation samt flera skolor. Se även i 1984 års byggnadsinventering. Flera fornlämningar såsom Lumbers och Lusse högar vittnar om tidig bosättning på platsen.

Huttla såg är en enbladig såg med höga industrihistoriska värden. Ytterst få enbladiga sågar finns kvar numera.

Höberg och Stenbergas gårdar

Uttryck för miljön: Jordbruksbebyggelse, säteri, odlingslandskap.

Motiv: Bebyggelsemiljö med Stenbergas säteri samt Höberg, båda frälsegods, tidvis med samma ägare. Bebyggelsen är delvis välbevarad och spänner över högre ståndsbefästelse till gårdsmiljöer från tidigt 1900-tal. Varierat odlingslandskap som bland annat innehåller de kraftiga stenmurar som major Gyllenhaal på Höberg lät anlägga under 1800-talets första hälft. Se även i 1984 års byggnadsinventering.

Bastöna

Uttryck för miljön: Bebyggelsemiljö och odlingslandskap.

Motiv: Mycket välbevarad torpmiljö/utgård med ålderdomligt byggnadsbestånd invid Rösjö mosse. Namnet finns markerat på karta från 1655. Miljön omges av mossen, skog och omfattar ett värdefullt kulturlandskap med stenmurar, odlingsrösen och lämningar efter nedlagda gårdar. Gården ägs sedan 1950-talet av Excelsiorsföreningen Norra Vånga. Se även i 1984 års byggnadsinventering.

Ryda

Ryda kyrkomiljö

Uttryck för miljön: Kyrka, kyrkogård, runsten, prästgård och gårdar i utskiftat odlingslandskap.

Motiv: Traditionellt sockencentrum med kyrka och kyrkogård beläget mitt i socknen. Intressant är den runsten som hittades i kyrkväggen och nu finns rest på platsen.

Skarstad

Skarstads kyrkby

Uttryck för miljön: Kyrka, kyrkogård med liljesten, prästgård och hembygdsgård i odlingslandskap, skålgropsförekomst.

Motiv: Traditionellt sockencentrum med kyrka och kyrkogård samt tidigare prästgård. Intill återfinns också hembygdsgården med ett flertal olika äldre byggnader, bland annat en rundloge med vasstak.

Sparlösa

Sparlösa kyrkby

Uttryck för miljön: Bymiljö med kyrka (1847), kyrkogård, kyrkstall, prästgård, skolhus, Sparlösastenen, rest sten, hög, milsten, odlingslandskap.

Motiv: Traditionellt sockencentrum med kyrkomiljö med bevarade kyrkstallar, skola, prästgård. Kyrkan från 1847 var gemensam för Sparlösa och Slädene till 1957. En mängd lösfynd och fornlämningar visar på tidig bosättning. Här finns också Sparlösastenen, en runsten från 700-talet. Bebyggelsen är relativt välbevarad. Se även i 1984 års byggnadsinventering.

I gångna tider fanns det alltid stall nära kyrkan, där kyrkobesökarna ställde sina hästar under gudstjänsterna. Idag är kyrkstallar som dessa, i Sparlösa, en verklig sällsynthet.

Ulvstorp gods och hållplats

Uttryck för miljön: Herrgårds- och gårdsmiljöer samt bebyggelse kring järnväghållplats.

Motiv: Herrgårdsmiljö med ett flertal byggnader med delvis bevarad karaktär. I söder mindre tätbebyggelse som vuxit upp intill järnvägen med bostadshus representativa för 1900-talets förra hälft. Se även i 1984 års byggnadsinventering.

Södra Lundby

Södra Lundby kyrkby

Uttryck för miljön: Kyrka, kyrkogård, gårdar och mejeri i odlingslandskap.

Motiv: Traditionellt sockencentrum med kyrka och kyrkogård. Intill finns ett före detta mejeri samt bland annat Lundby Herregården, en större gårdsanläggning med manbyggnad med flyglar, magasin med mera.

Tråvad

Tråvads station

Uttryck för miljön: Stationsmiljö med stationshus, lagerbyggnad, mejeri, kvarter med Functurahus.

Motiv: Välbevarad stationsmiljö utmed den numera nedlagda Västgötabanan med stationshus samt magasinsbyggnad. I närheten finns ett område med Functurahus, en säregen hustyp nästan helt i metall som producerades av Junga verkstäder AB i Jung åren 1968–1977.

Köpmansgatan, Ringvägen och Östra Södergatan

Uttryck för miljön: villabebyggelse.

Motiv: Utmed Köpmansgatan ligger egnahemsbebyggelse från 1920–40-tal som bildar en enhetlig miljö med bevarad karaktär även om de enskilda husen genomgått en del förändringar. Gemensamt är närmast kvadratisk plan, en- och en halv våning, sadeltak eller mansardtak. Husen vänder sina entréer mot gatan. Kring Ringvägen och Östra Södergatan ligger ett område med välbevarade 1950- och 60-talsvillor med karaktäristiskt uttryck för periodens arkitektur såsom tegelfasader och förskjutna huskroppar. Se även i 1984 års byggnadsinventering.

Tråvads kyrkby

Uttryck för miljön: Kyrka och två skolbyggnader.

Motiv: Traditionellt sockencentrum med kyrka och kyrkogård samt äldre skolbyggnader.

Tråvadsbro

Uttryck för miljön: Kvarnmiljö, stenvalvsbro, gård.

Motiv: Liten miljö invid Lidan med en välbevarad kvarn och stenvalvsbro. Cirka 80 meter uppströms delar sig Lidan runt en holme. Den nuvarande kvarnen vid Tråvadsbro uppfördes delvis under sent 1600-tal och kvarnverksamheten bedrevs fram till slutet på 1960-talet. Den senaste mjölnarbostaden ligger tvärsöver vägen. Ingår i *Byggnadsinventering i Västra Götalands län av vattenkraftverk 2014–16* (se Bebyggelseregistret). Platsen tros utgöra ursprunget till den förhistoriska eller medeltida byn som kom att ge namn till socknen.

Önum

Önums kyrkby

Uttryck för miljön: Kyrka (1864), skola och gårdar i odlingslandskap.

Motiv: Traditionellt sockencentrum med kyrka och kyrkogård samt äldre skolbyggnad.

I anslutning ligger också en välbevarad gårdsmiljö med manbyggnad med flyglar. Den gamla kyrkan låg ett par kilometer söderut.

Kvarnen i Tråvadsbro i Tråvad sägs bestå från 1600-talet i sina äldsta delar.

Öttum

Öttums kyrkby

Uttryck för miljön: Kyrka (1872), kyrkogård, skola och gårdar i odlingslandskap.

Motiv: Traditionellt sockencentrum med kyrka och kyrkogård samt äldre välbevarad skolbyggnad, numera hembygdsgård. I närheten ligger ett spannmålsmagasin utmed den numera borttagna Västgötabanan.

Kulturhistoriskt intressant bebyggelse

Byggnader på 785 fastigheter i Vara kommun (utom tätorten Vara) har bedömts som kulturhistoriskt intressanta, efter att alla bebyggda fastigheter besiktats översiktligt och okulärt under 2021. De redovisas sockenvis från och med sidan 64.

Råd till dig som har byggnader med kulturhistoriskt värde

- Gå varsamt fram när du underhåller ditt hus, och visa respekt för originalet, byggnadens stil och spår av de som brukat huset tidigare (patina).
- Att ditt hus har kulturvärden betyder *inte* att du inte kan göra några som helst förändringar. Det viktiga är *hur* man gör dem. Ett nytt tillägg, till exempel en tillbyggnad med badrum och tvättstuga, måste samspela fint med det befintliga.
- Har du frågor - vänd dig gärna till någon av antikvarierna vid Förvaltningen för kulturutveckling (antingen kulturmiljöenheten eller Slöjd & Byggnadsvård) eller Västergötlands museum. Där finns kostnadsfria råd att få om du undrar över vad du får lov att göra och hur du ska underhålla ditt hus på bästa sätt. Du kan också få tips om arkitekter och hantverkare som är vana vid att jobba med hus med kulturvärden. Timmermän, fönsterhantverkare, murare och andra som tycker om att arbeta med äldre byggnader arbetar inte nödvändigtvis på de stora och mest kända byggföretagen.
- Om du nyligen köpt ditt hus – lär känna det innan du gör några förändringar. Det som först verkar nödvändigt att göra kan efter ett års tid förefalla helt onödigt. Viktigast är att se till att taket är helt och att hängrännor, stuprör och dränering fungerar som den ska.
- Använd välbeprövade material och metoder som stämmer överens med huset när du underhåller. Tänk på att det som marknadsförs som underhållsfritt i regel inte går att underhålla alls!
- Byt inte ut mer än nödvändigt. Laga det som är trasigt hellre än att byta mot nytt.
- Gammalt virke är ofta av utmärkt kvalitet! Hundra år gamla fönster kan lätt hålla i hundra år till om de bara vårdas med linoljefärg med jämna mellanrum.

Fastigheter av kulturhistoriskt intresse

Bitterna-Hagen 1:3	Bitterna
Bitterna-Slättäng 1:2	Bitterna
Bitterna-Tubbetorp 1:15	Bitterna
Bitterna-Tubbetorp 2:14	Bitterna
Bitterna-Tubbetorp 4:9	Bitterna
Bitterna-Åkatorp 2:7	Bitterna
Bitterna-Åsa 1:10	Bitterna
Bitterna-Åsa 1:25	Bitterna
Dammsholm 1:2	Bitterna
Dammsåsen 1:2	Bitterna
Karla 7:1	Bitterna
Lilla Ringstad 1:1	Bitterna
Lindesberg 1:1	Bitterna
Långö 1:3	Bitterna
Långö 1:4	Bitterna
Långö 1:5	Bitterna
Pukatorp 2:1	Bitterna
Sköttning 1:4	Bitterna
Stjärnegärdet 1:2	Bitterna
Stora Ölstop 1:9	Bitterna
Tålanna 6:4	Bitterna
Tålanna 6:5	Bitterna
Tålanna 8:16	Bitterna
Tålanna 8:4	Bitterna
Tålanna 8:8	Bitterna
Västerbitterna 1:1>9	Bitterna

Västerbitterna 1:3	Bitterna
Västerbitterna 1:8	Bitterna
Västerbitterna 2:1	Bitterna
Västerbitterna 2:3	Bitterna
Västerbitterna 4:1	Bitterna
Västerbitterna 5:2	Bitterna
Västerbitterna 6:1	Bitterna
Österbitterna 1:6	Bitterna
Österbitterna 10:12	Bitterna
Österbitterna 3:45	Bitterna
Österbitterna 3:46	Bitterna
Österbitterna 4:9	Bitterna
Borga 2:6	Edsvära
Brokvarnen 1:1	Edsvära
Brusetomten 1:7	Edsvära
Disarås 1:4	Edsvära
Edsvära 1:1	Edsvära
Edsvära 1:14	Edsvära
Edsvära 1:15	Edsvära
Edsvära 15:2	Edsvära
Edsvära 2:15	Edsvära
Edsvära 2:18	Edsvära
Edsvära 27:1	Edsvära
Edsvära 6:11	Edsvära
Edsvära 8:15	Edsvära
Edsvära 8:27	Edsvära

Edsvära-Kroken 1:3	Edsvära
Fåröna 3:7	Edsvära
Gunnarstorp 1:4	Edsvära
Härlingstorp 1:1	Edsvära
Klinkan 2:1	Edsvära
Kullaås 2:1	Edsvära
Lidafors 2:1	Edsvära
Ringstorp 1:3	Edsvära
Ullstorp 1:4	Edsvära
Eling 2:2	Eling
Eling 5:1	Eling
Frösstorp 2:4	Eling
Stora Ölstorp 1:9	Eling
Baggebol 1:11	Fyrunga
Bjärrtorp 1:2	Fyrunga
Bjärrtorp 3:1	Fyrunga
Bjärrtorp 4:2	Fyrunga
Fyrunga 1:16	Fyrunga
Fyrunga 1:25	Fyrunga
Fyrunga 1:35	Fyrunga
Fyrunga 1:38	Fyrunga
Fyrunga 1:40	Fyrunga
Fyrunga 2:8	Fyrunga
Fyrunga 4:2	Fyrunga
Fyrunga 4:27	Fyrunga
Fyrunga 4:28	Fyrunga
Fyrunga 4:29	Fyrunga

Fyrunga 4:30	Fyrunga
Fyrunga 4:31	Fyrunga
Fyrunga 5:8	Fyrunga
Fyrunga 7:1	Fyrunga
Fyrunga 7:1	Fyrunga
Hinstorp 1:36	Fyrunga
Noleby 1:23	Fyrunga
Noleby 1:29	Fyrunga
Noleby 2:7	Fyrunga
Årebo 1:13	Fyrunga
Bränneberg 1:1	Hällum
Hälleberg 6:4	Hällum
Hällum 1:17	Hällum
Hällum 1:19	Hällum
Hällum 1:3	Hällum
Hällum 2:1	Hällum
Stora Halla 1:10	Hällum
Stora Halla 1:11	Hällum
Stora Halla 1:12	Hällum
Stora Halla 1:3	Hällum
Badenestorp 5:14	Jung
Bustorp 2:1	Jung
Jung 1:43	Jung
Jung 1:44	Jung
Jung 10:20	Jung
Jung 12:19	Jung
Jung 16:1	Jung

Jung 19:1	Jung
Jung 2:13	Jung
Jung 2:16	Jung
Jung 2:8	Jung
Jung 20:2	Jung
Jung 3:20	Jung
Jung 3:69 m fl	Jung
Jung 4:16	Jung
Jung 4:17	Jung
Jung 7:4	Jung
Stora Brätteberg 2:17	Jung
Stora Brätteberg 4:1	Jung
Tyskatorp 1:5	Jung
Törestorp 1:15	Jung
Törestorp 1:7	Jung
Törestorp 3:28	Jung
Törestorp 3:6	Jung
Törmansgården 1:1	Jung
Vägestorp 1:6	Jung
Antilopen 4	Kvänum
Badene 1:10	Kvänum
Badene 2:1	Kvänum
Badenetorp 5:38	Kvänum
Badenetorp 5:39	Kvänum
Badenetorp 5:42	Kvänum
Badenetorp 5:5	Kvänum
Björnen 3	Kvänum

Domherren 1	Kvänum
Domherren 2	Kvänum
Elefanten 7	Kvänum
Eleven 1	Kvänum
Fjällripan 4	Kvänum
Gasellen 3	Kvänum
Gräsanden 9	Kvänum
Göken 10	Kvänum
Göken 7	Kvänum
Göken 9	Kvänum
Hajen 1	Kvänum
Harven 3	Kvänum
Harven 4	Kvänum
Hunden 1	Kvänum
Hunden 15	Kvänum
Hästekulla 1:1	Kvänum
Hästekulla 1:3	Kvänum
Kungsörnen 7	Kvänum
Kvänum 1:26	Kvänum
Kvänum 2:8	Kvänum
Kvänum 3:3	Kvänum
Kvänums-Entorp 1:3	Kvänum
Leoparden 4	Kvänum
Moripan 3	Kvänum
Myskoxen 4	Kvänum
Näktergalen 4	Kvänum
Näktergalen 7	Kvänum

Oltorp 1:26	Kvänum
Oltorp 1:28	Kvänum
Oltorp 3:1	Kvänum
Oltorp 6:1	Kvänum
Orren 5	Kvänum
Pantern 6	Kvänum
Plogen 4	Kvänum
Plogen 5	Kvänum
Plogen 8	Kvänum
Päronet 10	Kvänum
Päronet 11	Kvänum
Päronet 12	Kvänum
Päronet 7	Kvänum
Päronet 9	Kvänum
Rönnen 1	Kvänum
Rönnen 15	Kvänum
Saxtorp 1:4	Kvänum
Saxtorp 1:6	Kvänum
Saxtorp 5:1	Kvänum
Sidensvansen 1	Kvänum
Sidensvansen 3	Kvänum
Skulltorp 3:5	Kvänum
Skulltorp 3:6	Kvänum
Spättan 7	Kvänum
Staren 15	Kvänum
Tornsvalan 3 och 6	Kvänum
Tornum 10:1	Kvänum

Tornum 11:1	Kvänum
Tornum 2:14	Kvänum
Tornum 2:4	Kvänum
Tornum 2:6	Kvänum
Tornum 6:74	Kvänum
Tornum 9:75	Kvänum
Tornum 9:78	Kvänum
Tornum 9:8	Kvänum
Vägestorp 1:19	Kvänum
Ålen 6	Kvänum
Ålen 8	Kvänum
Blackeryd 1:7	Larv
Borga 21:5	Larv
Borga 22:3	Larv
Borga 22:5	Larv
Borga 24:8	Larv
Edsmären 2:2	Larv
Edum 1:13	Larv
Edum 12:3	Larv
Edum 2:27	Larv
Edum 4:32	Larv
Edum 4:33	Larv
Edum 4:34	Larv
Edum 7:9	Larv
Faleberg 2:27	Larv
Faleberg 2:3	Larv
Faleberg 3:13	Larv

Faleberg 5:13	Larv
Faleberg 6:8	Larv
Fiskaretorpet 1:4	Larv
Hubo 1:1	Larv
Ingatorp 1:2	Larv
Ingatorp 1:3	Larv
Jultorp 1:19	Larv
Karlsberg 1:18	Larv
Kosten 1:3	Larv
Kosten 1:4	Larv
Kosten 1:4	Larv
Krogstorp 1:15	Larv
Krogstorp 1:26	Larv
Krogstorp 1:36	Larv
Krogstorp 1:46	Larv
Krogstorp 1:47	Larv
Larv 1:1	Larv
Larv 1:11	Larv
Larv 1:16	Larv
Larv 1:1>6	Larv
Larv 1:7	Larv
Larv 1:9	Larv
Larv 2:10	Larv
Larv 2:11	Larv
Larv 2:14	Larv
Larv 5:1	Larv
Larv 7:1	Larv

Lövbacka 1:2	Larv
Malmene 6:2	Larv
Malmene 7:1	Larv
Onsjö 1:10	Larv
Onsjö 1:10	Larv
Onsjö 1:29	Larv
Onsjö 1:35	Larv
Onsjö 1:36	Larv
Onsjö 1:38	Larv
Onsjö 1:38	Larv
Onsjö 1:39	Larv
Onsjö 1:43 m fl	Larv
Onsjö 1:59	Larv
Onsjö 1:65	Larv
Onsjö 1:66	Larv
Onsjö 1:84	Larv
Onsjö 2:15	Larv
Onsjö 2:22	Larv
Ryd 3:5	Larv
Sjötorp 1:19	Larv
Slätten 1:1	Larv
Slättås 1:17	Larv
Slättås 1:18	Larv
Slättås 3:6	Larv
Slättås 3:8 och 2:14	Larv
Slättås 4:2	Larv
Slättås 4:4 Sakrisgården	Larv

Stora Heden 1:9	Larv
Torestorp 1:13	Larv
Östbäck 4:7	Larv
Bösö 1:11	Laske-Vedum
Bösö 1:4	Laske-Vedum
Fårhaga 1:2	Laske-Vedum
Fårhaga 3:2	Laske-Vedum
Gruvad 2:12	Laske-Vedum
Hornborga 4:18>3	Laske-Vedum
Horshaga 1:20	Laske-Vedum
Häggatorp 1:3	Laske-Vedum
Kvarnbacken 1:1	Laske-Vedum
Vedum 3:105	Laske-Vedum
Vedum 1:8	Laske-Vedum
Vedum 18:14	Laske-Vedum
Vedum 18:7	Laske-Vedum
Vedum 2:102	Laske-Vedum
Vedum 2:110	Laske-Vedum
Vedum 2:60	Laske-Vedum
Vedum 2:62	Laske-Vedum
Vedum 2:68	Laske-Vedum
Vedum 2:71	Laske-Vedum
Vedum 2:76	Laske-Vedum
Vedum 2:77	Laske-Vedum
Vedum 2:86 och 2:95	Laske-Vedum
Vedum 24:1	Laske-Vedum
Vedum 28:1	Laske-Vedum

Vedum 3:11	Laske-Vedum
Vedum 3:126	Laske-Vedum
Vedum 3:152, 3:175, 3:176	Laske-Vedum
Vedum 3:172 m fl	Laske-Vedum
Vedum 3:186	Laske-Vedum
Vedum 3:51	Laske-Vedum
Vedum 3:75	Laske-Vedum
Vedum 3:85	Laske-Vedum
Vedum 32:1	Laske-Vedum
Vedum 4:20	Laske-Vedum
Vedum 41:1	Laske-Vedum
Vedum 41:4	Laske-Vedum
Vedum 44:1	Laske-Vedum
Vedum 5:12	Laske-Vedum
Vedum 5:24	Laske-Vedum
Vedum 6:19	Laske-Vedum
Vedum 6:6	Laske-Vedum
Vedum 7:29	Laske-Vedum
Vedum 7:32	Laske-Vedum
Vedum 7:35	Laske-Vedum
Vedum 8:15	Laske-Vedum
Vedum 8:9	Laske-Vedum
Vedums-Åkatorp 1:26	Laske-Vedum
Baljered 2:1	Levene
Baljered 2:1	Levene
Baljered 4:5	Levene
Baljered 4:7	Levene

Baljered 5:12	Levene
Baljered 5:2	Levene
Ek 1:33	Levene
Furubacken 4:1	Levene
Gunneback 1:3	Levene
Håkantorps 1:31	Levene
Håkantorps 1:33	Levene
Håkantorps 1:49	Levene
Håkantorps 1:50	Levene
Håkantorps 1:79	Levene
Håkantorps 1:80	Levene
Håkantorps 11:2	Levene
Håkantorps 2:2	Levene
Håkantorps 3:12	Levene
Håkantorps 3:13	Levene
Håkantorps 3:33	Levene
Håkantorps 5:47	Levene
Håkantorps 7:1	Levene
Håkantorps 7:11	Levene
Korsbacka 1:24	Levene
Levene 1:10	Levene
Levene 1:100	Levene
Levene 1:107	Levene
Levene 1:108	Levene
Levene 1:109	Levene
Levene 1:110	Levene
Levene 1:111	Levene

Levene 1:116	Levene
Levene 1:139	Levene
Levene 1:144	Levene
Levene 1:148	Levene
Levene 1:149	Levene
Levene 1:15	Levene
Levene 1:20	Levene
Levene 1:27	Levene
Levene 1:40	Levene
Levene 1:50	Levene
Levene 1:51	Levene
Levene 1:60	Levene
Levene 1:71	Levene
Levene 1:76	Levene
Levene 1:77	Levene
Levene 1:9	Levene
Levene 1:91	Levene
Levene 2:1	Levene
Levene 2:4	Levene
Levene 3:1	Levene
Levene 3:1, Kungsgården	Levene
Rylanda 5:12	Levene
Skår 1:55	Levene
Skår 10:1	Levene
Skår 2:25	Levene
Smedtofta 1:2	Levene
Smedtofta 1:3	Levene

Smedtofta 1:30	Levene
Smedtofta 2:68	Levene
Smedtofta 2:81	Levene
Smedtofta 4:42	Levene
Smedtofta 4:8	Levene
Smedtofta 5:19	Levene
Smedtofta 5:48	Levene
Smedtofta 5:50	Levene
Smedtofta 6:1	Levene
Öttums-tomten 1:6	Levene
Kåsentorp 1:8	Long
Kåsentorp 4:1	Long
Kåsentorp 6:1	Long
Lagmanstorp 1:1	Long
Lagmanstorp 1:1	Long
Lagmanstorp 1:1	Long
Lagmanstorp 2:8	Long
Lagmanstorp 2:8	Long
Long 1:4	Long
Long 2:36	Long
Long 2:7	Long
Long 3:27	Long
Long 3:33	Long
Long 4:19	Long
Long 4:31	Long
Long 4:6	Long
Long 4:9	Long

Long 5:10	Long
Long 5:10	Long
Long 7:1	Long
Long 7:7	Long
Long 8:1	Long
Longs-Tubbetorp 1:2	Long
Rytterås 1:5	Long
Rytterås 3:6	Long
Rytterås 6:1	Long
Knipan 1:3	Längjum
Lyckebo 1:1	Längjum
Längjum 1:5	Längjum
Längjum 10:10	Längjum
Längjum 10:6	Längjum
Längjum 11:10	Längjum
Längjum 12:4	Längjum
Längjum 12:7	Längjum
Längjum 15:1	Längjum
Längjum 16:1	Längjum
Längjum 18:1	Längjum
Längjum 4:3	Längjum
Längjum 4:5	Längjum
Längjum 7:13	Längjum
Längjum 7:19	Längjum
Längjums-Bäckebo 1:5>2	Längjum
Längjums-Bäckebo 3:1	Längjum
Tråvad 12:4	Längjum

Vässby 1:2>3	Längjum
Vässby 3:20	Längjum
Vässby 5:16	Längjum
Vässby 5:20	Längjum
Vässby 6:13	Längjum
Östbäck 2:15	Längjum
Östbäck 2:18	Längjum
Östbäck 3:6	Längjum
Östbäck 5:10	Längjum
Östbäck 5:2	Längjum
Dampetorp 3:33	Naum
Hillestorp 1:3	Naum
Hornebäcken 2:1	Naum
Kättilstorp 1:9	Naum
Lilla tingsstaden 1:4	Naum
Naum 12:1	Naum
Naum 13:1	Naum
Naum 15:1	Naum
Naum 15:2	Naum
Naum 7:6	Naum
Naum 9:1	Naum
Naums Lunnagården 1:1	Naum
Naums-Karstorp 1:15	Naum
Ribbingstorp 2:3	Naum
Ribbingstorp 2:3	Naum
Snaremossen 1:5	Naum
Svartemad 1:1	Naum

Svartemad 1:2	Naum
Aspelund 1:1	Norra Vånga
Botorp 1:4	Norra Vånga
Furubacka 2:2	Norra Vånga
Fåröna 3:2	Norra Vånga
Gammeltorp 2:10	Norra Vånga
Glättestorp 1:2	Norra Vånga
Höberg 2:3	Norra Vånga
Liggestad 1:4	Norra Vånga
Staffanshagen 1:1	Norra Vånga
Stenberg 1:18	Norra Vånga
Stenberg 2:12	Norra Vånga
Stora Tjuttorp 1:1	Norra Vånga
Vånga 1:10	Norra Vånga
Vånga 1:5	Norra Vånga
Vånga 10:22	Norra Vånga
Vånga 13:4	Norra Vånga
Vånga 14:2	Norra Vånga
Vånga 14:2	Norra Vånga
Vånga 17:7	Norra Vånga
Vånga 18:9	Norra Vånga
Vånga 27:1	Norra Vånga
Vånga 4:24	Norra Vånga
Västervånga 18:1	Norra Vånga
Västervånga 2:17	Norra Vånga
Almesåsen 1:10	Ryda
Almesåsen 1:11	Ryda

Almesåsen 1:13	Ryda
Almesåsen 1:5	Ryda
Attorp 1:11	Ryda
Attorp 6:1	Ryda
Backebo 1:17	Ryda
Halvås 1:17	Ryda
Halvås 1:49	Ryda
Halvås 1:57	Ryda
Halvås 1:66	Ryda
Halvås 1:73	Ryda
Halvås 2:9	Ryda
Halvås 4:2	Ryda
Halvås 5:27	Ryda
Halvås 5:4	Ryda
Halvås 5:42	Ryda
Halvås 5:63	Ryda
Halvås 5:64	Ryda
Halvås 6:12	Ryda
Halvås 6:14	Ryda
Halvås 6:25	Ryda
Halvås 6:28	Ryda
Hötomt 1:1	Ryda
Kantorp 2:9	Ryda
Kantorp 5:1	Ryda
Klo 1:3	Ryda
Klo 1:6	Ryda
Klo 2:2	Ryda

Ryda 1:20	Ryda
Ryda 13:1	Ryda
Ryda 14:1	Ryda
Ryda 18:1	Ryda
Ryda 2:18	Ryda
Ryda 3:20	Ryda
Ryda 4:3	Ryda
Ryda 5:14	Ryda
Ryda 5:16	Ryda
Ryda 5:9	Ryda
Ryda 6:15	Ryda
Ryda 6:16	Ryda
Ryda 8:5	Ryda
Ryda 8:6	Ryda
Rylanda 1:3	Ryda
Rylanda 2:2	Ryda
Rylanda 3:43	Ryda
Rylanda 3:80	Ryda
Åsen 1:4 och Åsen 3:3	Ryda
Åsen 2:5	Ryda
Åshult 1:10	Ryda
Åshult 1:15	Ryda
Bya 1:16	Skarstad
Skarstad 1:5	Skarstad
Skarstad 13:1	Skarstad
Skarstad 2:39	Skarstad
Skarstad 4:28	Skarstad

Skarstad 4:29	Skarstad
Skarstad 4:37	Skarstad
Skarstad 9:11	Skarstad
Skarstad 9:2	Skarstad
Skatofta 1:34	Skarstad
Skatofta 3:16	Skarstad
Skatofta 5:12	Skarstad
Skatofta 5:2	Skarstad
Skatofta 6:1	Skarstad
Skatofta 7:10	Skarstad
Skatofta 7:11	Skarstad
Skatofta 7:6	Skarstad
Stora Algutstorp 1:17	Skarstad
Stora Algutstorp 1:20	Skarstad
Stora Algutstorp 1:26	Skarstad
Kohagen 1:1	Slädene
Kyrkojorden 1:3	Slädene
Kyrkojorden 1:3	Slädene
Kyrkvallen 2:2	Slädene
Slädene 1:23	Slädene
Slädene 10:6	Slädene
Slädene 10:6	Slädene
Slädene 12:1	Slädene
Slädene 14:1	Slädene
Slädene 2:23	Slädene
Slädene 2:25	Slädene
Slädene 7:6	Slädene

Slädene 7:6	Slädene
Slädene 8:10	Slädene
Frittorp 3:45	Sparlösa
Frittorp 3:50	Sparlösa
Sparlösa 12:13	Sparlösa
Sparlösa 12:23	Sparlösa
Sparlösa 12:31	Sparlösa
Sparlösa 16:1	Sparlösa
Sparlösa 2:31	Sparlösa
Sparlösa 20:1	Sparlösa
Sparlösa 21:1	Sparlösa
Sparlösa 22:3	Sparlösa
Sparlösa 5:9	Sparlösa
Sparlösa 7:1	Sparlösa
Sparlösa 7:1	Sparlösa
Sparlösa 7:2	Sparlösa
Sparlösa 7:3	Sparlösa
Sparlösa 7:4	Sparlösa
Sparlösa 7:7	Sparlösa
Sparlösa 8:6	Sparlösa
Ulvstorp 16:1	Sparlösa
Ulvstorp 17:10	Sparlösa
Ulvstorp 17:18	Sparlösa
Ulvstorp 2:7	Sparlösa
Ulvstorp 2:7	Sparlösa
Ulvstorp 3:5	Sparlösa
Ulvstorp 7:1	Sparlösa

Ulvstorp 7:1	Sparlösa
Ulvstorp 7:11	Sparlösa
Ulvstorp 7:12	Sparlösa
Ulvstorp 7:16	Sparlösa
Ulvstorp 7:3	Sparlösa
Ulvstorp 7:30	Sparlösa
Ulvstorp 7:4	Sparlösa
Ulvstorp 7:43	Sparlösa
Ulvstorp 7:45	Sparlösa
Ulvstorp 7:6	Sparlösa
Ulvstorp 7:8	Sparlösa
Ulvstorp 9:1	Sparlösa
Ellstorp 1:6	Södra Kedum
Kedum 1:5	Södra Kedum
Kedum 24:1	Södra Kedum
Kedum 6:111	Södra Kedum
Kedum 6:118	Södra Kedum
Kedum 6:168	Södra Kedum
Kedum 6:55	Södra Kedum
Kedum 6:91	Södra Kedum
Kedum 8:12	Södra Kedum
Kedums-Lunnagården 1:2	Södra Kedum
Kedums-Lunnagården 1:38	Södra Kedum
Kocklanna 1:6	Södra Kedum
Korsmaden 1:103	Södra Kedum
Korsmaden 1:107	Södra Kedum
Korsmaden 1:23	Södra Kedum

Korsmaden 1:3	Södra Kedum
Korsmaden 1:90	Södra Kedum
Korsmaden 1:98	Södra Kedum
Korsmaden 5:1	Södra Kedum
Lilla Hillestorp 1:20	Södra Kedum
Päderstorpabacke 5:21	Södra Kedum
Rännebacken 3:2	Södra Kedum
Stallberg 1:18	Södra Kedum
Torpa 1:25	Södra Kedum
Gruvad 2:16	Södra Lundby
Gruvad 2:6	Södra Lundby
Lundby 11:23	Södra Lundby
Lundby 12:3	Södra Lundby
Lundby 12:5	Södra Lundby
Lundby 14:11	Södra Lundby
Lundby 20:1	Södra Lundby
Lundby 22:1	Södra Lundby
Lundby 3:16	Södra Lundby
Lundby 3:17	Södra Lundby
Lundby 4:4	Södra Lundby
Lundby 8:1	Södra Lundby
Södra Lundby 1:36	Södra Lundby
Södra Lundby 1:80	Södra Lundby
Bratthall 2:1	Tråvad
Brotorps kvarn 2:1	Tråvad
Gammeltråvad 1:19	Tråvad
Gammeltråvad 1:21	Tråvad

Gammeltråvad 1:6	Tråvad
Hov 4:11	Tråvad
Hov 4:2	Tråvad
Hov 4:4	Tråvad
Hov 4:7	Tråvad
Hov 5:1	Tråvad
Hov 6:2	Tråvad
Hov 6:3	Tråvad
Lilla Algutstorp 1:27	Tråvad
Tråvad 1:12	Tråvad
Tråvad 1:16	Tråvad
Tråvad 1:38	Tråvad
Tråvad 1:43	Tråvad
Tråvad 1:48	Tråvad
Tråvad 1:72	Tråvad
Tråvad 1:76	Tråvad
Tråvad 1:77	Tråvad
Tråvad 1:78	Tråvad
Tråvad 1:83	Tråvad
Tråvad 1:84	Tråvad
Tråvad 1:85	Tråvad
Tråvad 1:86	Tråvad
Tråvad 1:87	Tråvad
Tråvad 1:92	Tråvad
Tråvad 14:14	Tråvad
Tråvad 15:3	Tråvad
Tråvad 15:47	Tråvad

Tråvad 15:49	Tråvad
Tråvad 16:50	Tråvad
Tråvad 2:107	Tråvad
Tråvad 2:112	Tråvad
Tråvad 2:118	Tråvad
Tråvad 2:126	Tråvad
Tråvad 2:37	Tråvad
Tråvad 2:66	Tråvad
Tråvad 2:67	Tråvad
Tråvad 2:68	Tråvad
Tråvad 3:103	Tråvad
Tråvad 3:113	Tråvad
Tråvad 3:119	Tråvad
Tråvad 3:123	Tråvad
Tråvad 3:131	Tråvad
Tråvad 3:26	Tråvad
Tråvad 3:47	Tråvad
Tråvad 3:61	Tråvad
Tråvad 3:63	Tråvad
Tråvad 3:64	Tråvad
Tråvad 3:65	Tråvad
Tråvad 3:67	Tråvad
Tråvad 3:84	Tråvad
Tråvad 3:87	Tråvad
Tråvad 3:94	Tråvad
Tråvad 3:96	Tråvad
Tråvad 3:98	Tråvad

Tråvad 4:7	Tråvad
Tråvad 5:25	Tråvad
Tråvad 8:1	Tråvad
Tråvads-Brotorp 1:14	Tråvad
Tråvad-Skogsbo 1:49	Tråvad
Tråvads-Skogsbo 1:48	Tråvad
Frälsegården 2:2	Vara
Grossgården 1:8	Vara
Grossgården 2:2	Vara
Håkan-Måmsgården 2:2	Vara
Nedervara 3:1	Vara
Vara-Tomten 1:4	Vara
Annelund 1:4	Önum
Duskebo 1:13	Önum
Duskebo 1:4	Önum
Ek 1:25	Önum
Ek 2:1	Önum
Emtunga 1:12	Önum
Emtunga 1:37	Önum
Emtunga 1:46	Önum
Emtunga 1:61	Önum
Emtunga 1:66	Önum
Emtunga 1:68	Önum
Emtunga 1:73	Önum
Emtunga 1:75	Önum
Emtunga 1:81	Önum
Emtunga 10:9	Önum

Emtunga 2:10	Önum
Emtunga 2:9	Önum
Emtunga 4:2	Önum
Emtunga 5:1	Önum
Emtunga 6:1	Önum
Gammalsbo 1:3	Önum
Heljeved 1:9	Önum
Heljeved 2:21	Önum
Lagmanstorp 1:1	Önum
Lagmanstorp 1:1	Önum
Lagmanstorp 1:1	Önum
Möllentorp 1:11	Önum
Möllentorp 1:11	Önum
Möllentorp 1:11	Önum
Möllentorp 1:17	Önum
Möllentorp 1:18	Önum
Rangeltorp 1:2	Önum
Rangeltorp 1:5	Önum
Rangeltorp 1:5	Önum
Rangeltorp 1:5	Önum
Skogsgården 1:1	Önum
Önum 1:17	Önum
Önum 1:22	Önum
Önum 1:29	Önum
Önum 17:2	Önum
Önum 2:13	Önum
Önum 2:64	Önum

Önum 2:71	Önum
Önum 2:74	Önum
Önum 3:5	Önum
Önum 3:59	Önum
Önum 4:6	Önum
Önum 5:9	Önum
Önum 6:10	Önum
Önumstorp 2:1	Önum
Önums-östtorp 1:4	Önum
Fårtorp 2:3	Öttum
Fårtorp 3:40	Öttum
Fårtorp 9:2	Öttum
Jonstorp 1:1	Öttum
Vånga 24:3	Öttum
Öttum 1:43	Öttum
Öttum 10:4	Öttum
Öttum 11:5	Öttum
Öttum 11:9	Öttum
Öttum 17:1	Öttum
Öttum 17:1	Öttum
Öttum 2:17	Öttum
Öttum 2:6	Öttum

Öttum 2:7	Öttum
Öttum 21:2	Öttum
Öttum 29:1	Öttum
Öttum 3:17	Öttum
Öttum 3:18	Öttum
Öttum 3:8	Öttum
Öttum 4:12	Öttum
Öttum 8:18	Öttum
Öttum 9:7	Öttum

Källförteckning

Tryckta källor

Agrarhistorisk landskapsöversikt: Västergötland och Dalsland. Red: Mascher, C. Länsstyrelsen Västra Götaland. 2002.

Bergman, L. med flera: *Agrar småindustri i Västra Götaland.* Västarvet. 2006.

Holmström, E. & Odenbring Widmark, M. *Västgötagårdar: en bebyggelsehistorisk översikt.* Länsstyrelsen Västra Götaland. 2004.

Jarbring, P. *Transformatorstationer Essunga kommun. Kulturhistorisk byggnadsinventering.* Västarvet. 2011.

Juhlin, E. *Industriminnen i Vara kommun.* 1976.

Karlström, U. & Hellman, H. *Malet, sågat och stampat i Västra Götaland: en historisk översikt om kvarnar, sågar och andra vind- och vattendrivna agrara småindustrier.* Länsstyrelsen i Västra Götaland. 2019.

Kulturarv för framtida generationer. Med klimatperspektiv på Västsveriges kulturarv. Länsstyrelserna i Västra Götaland och Halland. 2016 (samt bilaga 2 från 2020).

Nyström, L. *Hur bonden blev industriföretagare. Om Kvänumbygden och den industriella expansionen på västra Sveriges landsbygd under efterkrigstiden.* I: Bebyggelsehistorisk tidskrift nr 50. 2005.

Linnarsson, L. *Bygd, by och gård: gammal bygd och folkkultur i Gäsene, Laske och Skånings härader.* 1948.

Lundahl, I. *Ortnamnen i Skaraborgs län: Del 2, Barne härad: territoriella namn.* 1961.

Lundahl, I. *Ortnamnen i Skaraborgs län: Del 9, Laske härad: territoriella namn.* 1962.

Lundahl, I. *Ortnamnen i Skaraborgs län: Del 10, Skånings härad: territoriella namn.* 1960.

Lundahl, I. *Ortnamnen i Skaraborgs län D. 15 Viste härad: territoriella namn.* 1964.

Lundgren, E. & Holmström, E. *Kultur på väg i Skaraborg.* Länsstyrelsen i Skaraborgs län. 1997.

Ortnamnen i Älvsborgs län: del 3, Bjärke härad. 1906.

Silos – Modernismens agrara minnesmärken. Silobyggnader i Dalslands och Västergötlands slättbygder. Regionmuseum och Västergötlands museum. 2006.

Vara kommun Kulturhistorisk byggnadsinventering. Skaraborgs länsmuseum. 1984.

Vägar och vägfarande i Västergötland. I: Västergötlands fornminnesförenings tidskrift 1981/1982. Skaraborgs länsmuseum. 1981.

Winroth, H. *Tätorternas historia – om municipalsamhällen i Västra Götaland*.
Förvaltningen för kulturutveckling. 2019.

Otryckta källor

Bebyggelseregistret

Historiska kartor, Lantmäteriet

Informationskartan Västra Götaland, Länsstyrelsen i Västra Götaland

Landskap i långsiktig planering. Pilotstudie i Västra Götaland. Trafikverket. 2012.

Plattform Kulturhistorisk värdering och urval. Grundläggande förhållningssätt för arbete med att definiera, värdera, prioritera och utveckla kulturarvet. Riksantikvarieämbetet. 2015.

Riksarkivet

Bilderna på baksidan föreställer ett bostadshus i Vedumstrakten, gångbron i Tråvad som från början var järnvägsbro, en ladugård i Södra Lundby, ett utsnitt från en gårdsbild med stenmur och trädrad i Öttum, ett bostadshus i Ryda och en före detta skolbyggnad i Norra Vånga. Foto: Christofer Irvefjord och Carina Carlsson.

